

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**KARAHANLI VE GAZNELİ DEVLETİNİN
TEŞKİLAT YAPISININ KARŞILAŞTIRMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NAZAN AYDOĞDU

DANIŞMAN
Dr. Öğretim Üyesi KADER ALTIN

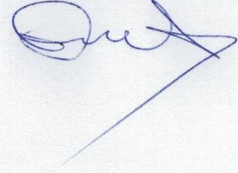
ERZİNCAN 2018

TEZ BİLDİRİMİ

“KARAHANLI VE GAZNELİ DEVLETLERİNİN TEŞKİLAT YAPISININ KARŞILAŞTIRMASI” isimli **Yüksek Lisans** tezim tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim. -03/10/2018

NAZAN AYDOĞDU

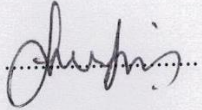

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu alışma, **Tarih** Anabilim Dalında jürimiz tarafından **Yüksek Lisans** Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman / Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN

İmza:

Jüri : Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

İmza:

Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI

İmza:

KARAHANLI VE GAZNELİ DEVLETİNİN TEŞKİLAT YAPISININ KARŞILAŞTIRMASI

Nazan AYDOĞDU

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih
Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ağustos 2018

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN

ÖZET

Karahanlılar ve Gazneliler arasındaki ilişki, dostluk ve düşmanlık boyutunda sürekli değişiklikler arz etmiştir. Gazneliler Devleti, Karahanlı Devleti'ni kendine boyun eğdirmeye çalışmıştır. Bu sebepten ötürü Karahanlı Devleti'nde kardeşler arasında çıkan anlaşmazlıkları kullanarak zaman zaman hedeflerine ulaşmayı bilmişlerdir. Bu çalışmada Karahanlı ve Gazneli devletlerini karşılaştırdığımızda Karahanlıların Türk kültürü çerçevesinde daha çok şekillenirken Gazneli devletinin içindeki etnik farklılıklar hasebiyle daha çok ağır basan Fars kültürü, Hind kültürü özellikle Abbasilerin etkisiyle Arap kültürü etrafında şekillendiğini görmekteyiz.

Bu çalışmamızda Karahanlı ve Gazneli devlerin siyasi, askeri, adli, sosyal ve kültürel farklılıkları ve benzerliklerini karşılaştırıp değerlendirmesini yapmaya çalıştık.

Anahtar kelime: Karahanlı, Gazneli, Karşılaştırma, Benzerlik, Farklılıklar.

COMPARISON OF THE ORGANIZATION STRUCTURE OF THE STATE KARAKHANID AND GHAZNEVID

Nazan AYDOĞDU

Binali Yildirim Erzincan University, Institute of Social Sciences Department of History Master's Thesis, August 2018

Thesis advisor: : Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN

ABSTRACT

The relation between Karakhanids and Ghaznevids has been constantly changing in terms of friendship and enmity. Ghaznevid state has tried to subjugate the Karakhanid state to itself. Because of this reason Ghaznevids have been able to reach their targets from time to time by using the disagreements between the brothers in Karakhanid state. When we compared the Karakhanid and Ghaznevids states in this study, we can see that Persian culture, which is predominantly influenced by the ethnic differences within the Ghaznevid state, is shaped around the Arab culture with the influence of the Indian culture, especially the Abbasids, while the Karakhanids are more shaped in the Turkish culture.

In this study, we tried to compare and evaluate the political, judicial, social, and cultural differences and similarities of Karakhanid and Ghaznevid state.

Key words: Karakhanid, Ghaznevid, Comparison, Similarities, Differences.

ÖNSÖZ

Karahanlı ve Gazneli devleri Türk kültürünün gelişmesinde ve yayılmasında önemli rol oynamıştır. Karahanlı ve Gazneli devlerinin karşılaştırılması ise bu çalışmamızın temelini oluşturmaktadır. Bu çalışmamızı desteklemek amacıyla “Karahanlı ve Gazneli Döneminde Horasan’ın Siyasi ve Dini Yapısı” adlı konu başlığı altında *Alanya Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumunda* bildiri sunarak yayını yaptık.

Karahanlı ve Gazneli dönemini araştırırken bu dönem hakkında yeteri kadar var olan veriyi inceleyerek edindiğimiz bilgileri aktarmaya çalıştık. Bu devletleri dönemleri ile birlikte karşılaştırdığımız zaman bazı farklılıkların ve benzerliklerin olduğu bilgisine ulaştık. İki devletin eski Türk geleneklerine bağlılığı olsa da özellikle Karahanlı devleti bu geleneğin bir devamı niteliğinde olmuştur. Yani İslamiyi benimseyen bu iki Türk devleti kendi kültürlerini de İslam kültürü ile birlikte yaşattığını görmekteyiz. Gazneli devletinde eski Türk kültürünün yanında daha çok ağır basan Abbasilerin etkisiyle Arap kültürü bunun yanında Fars ve Hind kültürünü de yoğun bir şekilde yaşamıştır. Bunun sebebi ise nüfusun farklı etnik yapıya sahip olmasıdır.

Biz bu çalışmamızda 1. Bölümde Hükümdarın Hâkimiyet Anlayışı, Hükümdarda Aranılan Özellikler ve Hükümdar Alametleri hakkında Karahanlı ve Gazneli devletlerinin karşılaştırmasını yaparak benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koymaya çalıştık. 2. Bölümde ise: Karahanlı ve Gazneli devlerinin Saray Teşkilatı, İdari Teşkilat ve Askeri Teşkilatını karşılaştırmasını yapmaya çalıştık. Son olarak 3. Bölümde Karahanlı ve Gazneli devletlerinin Adli Teşkilatı, Kültür ve Medeniyetini inceleyerek aradaki farklılığı ortaya koymaya çalıştık.

Bu tez çalışması Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Bap Koordinatörlüğü tarafından SYL 2017-452 numara ile desteklenmiştir. Bu desteklerinden ötürü Bap Koordinatörlüğüne teşekkür ederim.

Tez çalışmamı proje yaparak daha fazla kaynağa ulaşmamı sağlayan ve bu konuda maddi manevi desteğini ve yardımını esirgemeyen saygıdeğer hocam ve danışmanın Dr. Öğretim Üyesi Kader Altın'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca kaynak teminde bana kütüphanesini açan Dr. Öğretim Üyesi Kemal Taşcı hocama da müteşekkirim. Çalışmalarım sırasında beni sabırla destekleyen eşim Mehmet Ali Aydoğdu'ya teşekkür ediyorum.

Nazan AYDOĞDU

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ.....	I
TEZ KABUL TUTANAĞI.....	II
ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ	V
Giriş:	1
1.BÖLÜM	3
KARAHANLI VE GAZNELİ DEVLERİNDE SİYASİ İLİŞKİLER VE HÜKÜMDARLIK ANLAYIŞI	3
1.1.Karahanlı Devletinin Gazneli Devleti ile Siyasi İlişkileri:	3
1.2.Hükümdar Hakimiyet Anlayışı	14
1.2.1. Hâkimiyet Anlayışına Göre Siyasî İktidarın Kaynağı:	14
1.2.2.Hükümdarın Özellikleri.....	25
1.2.3.Cesur ve Kahraman Olması:.....	25
1.2.4.Akıllı ve Bilgili Olması:	26
1.2.5.Doğruluk ve Fazilet Sahibi Olma (Erdemlik):	26
1.2.6.Cömertlik:.....	27
1.2.7.Yumuşak Huylu, Alçak Gönüllü, Dürüst ve İyi Tabiatlı Olmak:.....	28
1.2.8.Uyanık Olmalı İhmalkâr Olmamalı;.....	29
1.2.9.Adil Olmak, İyi Kanunlar Koymak;.....	30
1.3.Hükümdarın Vazifeleri.....	31
1.4.Hükümdarlık Alametleri.....	34
1.4.1.Hükümdarın Unvan ve Lakapları	37
1.4.2.Hutbe:	42
1.4.3.Sikke:.....	43
1.4.4.Hil’at(Tıraz):.....	43

1.4.5.Saray(Otağ):	45
1.4.6.Taht:.....	46
1.4.8.Çetr:	47
1.4.9.Başkent (Hükümet Merkezi):	48
1.4.10.Bayrak:	49
1.4.11.Tuğ:.....	50
1.4.12.Nevbet:	51
1.4.13.Yüzük:	52
2. BÖLÜM	53
SARAY TEŞKİLATI VE İDARİ TEŞKİLAT	53
2.1.Saray Teşkilatı:.....	53
2.1.1.Hacib, Hacibler ve Hacib-i Büzürg:	54
2.1.2.Kapucubaşı :	55
2.1.3.Âğaçi:	56
2.1.4.Perdadar:.....	57
2.1.5.Candar:	57
2.1.6.Silahtar:.....	58
2.1.7.Alemdar:	58
2.1.8.Camedar:.....	59
2.1.9.Aşçıbaşı (Hansalar veya Çeşnigir) :	60
2.1.10.İdişçibaşı(İçkici başı) Şarabdar:	60
2.1.11.İlbaşı (emir-i ahur):.....	61
2.1.12.Nedim:	61
2.1.13.Şairlik Dairesi:.....	62
2.1.14.Emir-i Hares:	63
2.1.15.Kethüda:	63
2.1.16.Gulam:	64
2.1.17.Atabeg:	65
2.1.19.Serheng:	66
2.1.20.Resuldar:.....	67
2.1.21.Mertebedar:.....	67
2.1.22.Hazinedar-Hazin:.....	68

2.1.23. Ferraş-döşekçiler:	69
2.1.24. Kişçiler-Emiri Şiker:	69
2.1.25. Yalak:	70
2.1.26. Saray Casusları:	70
2.1.27. Nanbayan-ı Hasse:	71
2.1.28. Çetrdar:	72
2.1.29. Taşdar:	73
2.2. İdari Teşkilat	73
2.2.1. Merkez Teşkilatı:	73
2.2.1.1. Divan-ı Vezaret:	76
2.2.1.2. Divan-ı Risalet:	77
2.2.1.3. Divan-ı İstifa:	78
2.2.1.4. Divan-ı İsrâf:	80
2.2.1.5. Divan-ı Arz:	81
2.2.1.6. Divan-ı Berid:	82
2.2.2. Taşra Teşkilatı:	83
2.2.3. Askeri Teşkilat:	88
2.2.3.1. Orduyu Oluşturan Unsurlar:	89
3. BÖLÜM	95
KÜLTÜR VE MEDENİYET, ADLİ TEŞKİLAT	95
3.1. Kültür ve Medeniyet:	95
3.2. Adli Teşkilat:	99
SONUÇ	101
BİBLOĞRAFYA	103

KARAHANLI VE GAZNELİ DEVLETİNİN TEŞKİLAT YAPISININ KARŞILAŞTIRMASI

Giriş:

Karahanlı Devleti, Karluk Türkleri kabilelerine mensupturlar.¹ Bu kabileler, kendilerine bir üs olarak edindikleri Tıraz şehrinin doğusunda, Müslüman bölgelerine sınır yerlerde ikamet ediyorlardı. Karahanlılar, yaklaşık 225/840 yılında bu bölgelerde devletlerini kurduklarında, kendilerine ilk önce Kâşgar şehrini başkent edindiler. Karahanlılar, İslam'ı, Sâmânî Devleti'nin (261–389/874–999) Doğu Türkistan'a gerçekleştirdiği saldırılar yoluyla tanımaya başladılar. 389/999 yılında İlek Han komutasındaki ordu Mâverâünnehir *bölgesini* hâkimiyeti altına aldı. Bu saldırılar Samanilerin yıkılışını beraberinde getirmiştir. Çünkü Samanilerin hâkimiyetinde olan bölgeleri işgal etmişlerdi. Karahanlılar dönem dönem iç çekişmeler ile karşı karşıya kalmışlardır. Bunun sebebi ise devletin iki hükümdarı olmasıydı. Büyük Han ve Orta Han. Büyük Han devletin doğu kısmını idare ederken Orta Han ise devletin batı kısmını idare etmekteydi. Bu da devletin Doğu-Batı şeklinde bölünmesine sebep olmuştur.²

Gazneliler, bu ismi devletin ilk başkenti olan Gazne şehrinden almaktadır. 351/962 yılında Gazne'de Sâmânî Devleti'nde ordu komutanı olarak görev yapan Türk kumandan Ebû İshak b. Alptekin tarafından kuruldu. Aynı zamanda Alptekin, Sebüktekin'in akrabasıdır. Sebüktekin de, Gazneli devletinin gerçek kurucusudur. Gazneliler Devleti, 366/976 yılında kuruldu. Sebüktekin daha sonra 384/994 yılında Horasan'ı alarak sınırlarını genişletti. Bundan dolayı da Sâmânî devleti ile Gazneliler arasında mücadeleler başladı. Sebüktekin'in oğlu olan Sultan Mahmud³ (387–421/997–1030) Gazneli devletinin önemli hükümdarlarından. Sultan Mahmud

¹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 58, İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Ocak Yayınları, İstanbul 2016, Cilt. IX, s. 240; *İA*. Cilt. 6, s. 254, Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 33-37.

² Ali b. Salih el-Muheymid, "Karahanlılar Devletinin Gazneli Devletlerle Siyasi İlişkileri, (389–536/999 1141)" çev. Ali Aksu, *İSTEM, Sayı:15- 2010*, s.295-298.

³ C. E. Bosworth, "The Ghaznavids Their Empire In Afghanistan And Eastern Iran 994:1040" *Lecturer in Arabic, University of St Andrews, Edinburgh at the University Press*, s. 44-47.

dönemi devletin iyi dönemleri oldu. Gaznelilerin, komşuları olan Karahanlılar ile aralarındaki siyasî ilişkileri bu dönemde başladı. Bu ilişki Sultan Mahmud'un oğlu Sultan Mesûd (421–432/1030–1041) döneminde de devam etti.⁴ Gazneliler zayıflamaya başlamaları üzerine, Lahor şehrini yeni başkent olarak edindiler. Bölgede hâkimiyetleri zayıflamaları üzerine başkentleri de sürekli değişme gösterdi. Burası, devletlerinin 579/1183 yılında Gurlular tarafından yıkılışına kadar başkent olarak kaldı.⁵

⁴Ebü'l-Fazl Beyhakî, *The History of Beyhaqi (The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030-1041)*, translated by Clifford Edmund Bosworth, revised by Mohsen Ashtiany, Ilex Foundation, Boston and Cambridge 2011, Volume: II, s. 209-280.

⁵ Türkler tarih boyunca değişik coğrafyada pek çok devletler kurmuşlardır. Bu coğrafyalardan biri de Gazneliler Devleti'nin kurulduğu Afganistan bölgesidir. Samani Devleti'nin (819–1005) en parlak döneminde çok sayıda Türk, gruplar halinde Maveraünnehir yoluyla İslam dünyasına getirilmiştir. Bunların büyük bir kısmı, Abbâsî halifeleri ile eyaletlerdeki Arap ve İranlı valilerin hizmetinde asker veya muhafız olarak hizmet görmüşlerdir. Bu vesileyle IX. ve X. Yüzyıllarda Türk askerleri, İslam dünyasının doğu ve merkezi kısımlarına tedrici olarak yerleşmeye başlamışlardır. İran'daki Büveyhiler ve Samaniler de, yerel kuvvetlere ilave olarak Türk askerlerini istihdam etmeye başlamışlardır. Bu anlamda 912 yılından itibaren Samani Devleti'nin vali ve komutan kadrolarında Türk isimleri de görülmeye başlamıştır. İşte bu Türk komutanlarından biri de Gazne Devleti'ni kuran Alptekin'dir. Alptekin, Samani emiri Ahmed b. İsmail'e köle olarak satılmıştı. Askeri yeteneğiyle temayüz eden Alptekin'i emir Nasr b. Ahmed azat etti. Nasr'dan sonra Samanilerin başına geçen Nuh b. Nasr (943–954) ona komutanlık görevi verdi. Nuh'un ölümü üzerine yerine geçen oğlu Abdülmelik üzerinde büyük bir nüfuzu vardı. Artık bu dnemden itibaren Alptekin, Samani siyaseti içerisinde aktif bir rol oynamaya aştı. Gelişen süreç içerisinde Alptekin, Samaniler Devleti'ne son verip Gazne'de, Gazneliler Devleti'ni kurmayı başardı. Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt. 6, s. 223. Gaznelilerin kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz., M. Longworth Dames, "Gazneliler", *DİA*. Cilt. 4, s. 742-748. Merçil, "Gazneliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt. 6, s. 224-227; Merçil, "Gazneliler", *DİA*. Cilt.13, s. 480-484, Ali b. Salih el-Muheymid, "Karahanlılar Devletinin Gazneli Devletlerle Siyasi İlişkileri", s. 298-299.

1.BÖLÜM

KARAHANLI VE GAZNELİ DEVLERİNDE SİYASİ İLİŞKİLER VE HÜKÜMDARLIK ANLAYIŞI

1.1.Karahanlı Devletinin Gazneli Devleti ile Siyasi İlişkileri:

Karahanlı Devleti⁶, 389/999 yıllarında Mâverâünnehir⁷ bölgesinde hâkimiyet kurdukları dönemde Gazneli Devleti⁸, bu bölgeye en yakın ve ayrıca en güçlü Müslüman devletiydi. Bu sebepten ötürü İlek Han, Gazneli devleti ile siyasi ilişkilerini geliştirip güçlendirmeye çalışmıştır. İlek Han, 390/1000 yılında Gazneli Devletinin hükümdarı olan Sultan Mahmud'a bir elçi gönderir. Bu elçinin gönderilmesindeki amaç, Karahanlı ve Gazneli aileleri arasında akrabalık bağının kurulmasını sağlamaktır. Ayrıca yıkılan Sâmânî Devleti'nin⁹ hâkimiyeti altında bulunan bölgelerin paylaşılması konusunda anlaşma yapmaktır. Bu yapılacak anlaşmaya göre de, Mâverâünnehir bölgesi Karahanlılar'da, Horasan¹⁰ bölgesi ise Gazneliler'de kalacaktır. Fakat Gazneli Sultan Mahmud, yapılacak bu anlaşmanın Karahanlı askerinin batı

⁶ Erkin Emet “Karahanlılar ve Uygurlar”, *Türkler*, Cilt. 4, Ankara, 2002, s. 469-476, Abdülkerim Özeydin, “Karahanlılar”, *DİA*, Cilt. 24, s. 406, Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, Jülgen Paul, “Karahanlılar”, *Türkler*, Cilt. 4, s. 460-468, Istvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 163-170.

⁷ Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölgeye İslâm tarihçi ve coğrafyacıları tarafından verilen isimdir: Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehir” *DİA*, Cilt. 28, s. 177-180.

⁸ M. Hanifi Palabıyık, “Yeni Bir İslam Modeli Olarak Gazneliler” *Türkler*, Cilt. 4, s. 509-521, Salim Cönce, “Gaznelilerin Hindistan Hakimiyeti”, *Türkler*, Cilt. 4, s. 522-525. Istvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, s. 163-170, Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef/Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 24-26.

⁹ Osman Aydın, *Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi, İSAM Yayınları*, İstanbul 2011, s. 1-596, V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990. Bekir Biçer, *Türklerin İslâmlaşma Süreci*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

¹⁰ Kuzeydoğu İran'da bir eyalet. Günümüzde bölgenin toprakları üç parçaya ayrılmış olup Merv (Mari), Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herat yöresi Afganistan, kalan kısmı da İran sınırları içinde bulunmaktadır: Osman Çetin, “Horosan” *DİA*, Cilt. 18, s.234-241, Oğuz Ünal, *Horosan'dan Anadolu'ya Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, Kader Altın- Nazan Aydoğdu, “Karahanlı ve Gazneli Döneminde Horasan'ın Siyasi ve Dini Yapısı” *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 18-20 Mayıs 2017 Alanya, s. 1-9.

yönünde kendi topraklarına saldırmasını durduramayacağını anlamasını sağlamıştır. Bundan dolayı Özkend¹¹'e bir elçi gönderir.

Bu dönemde bu bölge İlek Han'ın yönetim merkeziydi. Gazneli Mahmud elçiyle birlikte Horasan hadis imamlarından Ebû't-Tayyib Sehl b. Muhammed es-Sa'lûkî ve Serahs¹² vilayeti hâkimi olan Doğancak'ı da beraberinde gönderir. Elçi, çok sayıda değerli hediyeler taşımaktaydı.¹³ Buraya giden elçi heyeti, Özkend şehrinde günlerce kaldılar. Kaldıkları süre zarfında akrabalık bağlarını kurmak için İlek Han'ın kızını Gazneli Sultan Mahmud'a nişanladılar. Artık bundan sonra Han'ın akrabası olan Sultan'a oldukça önemli hediyeler göturdüler. Tarihçi el-Utbî, bu durumu şöyle aktarmakta: "*Ebû't-Tayyib, başarısının yanında madenden oyma Türklerin yaptıkları göz alıcı mallar, misk keseleri ve bolca binekler ile döndü...*"¹⁴

İlek Han'ın damadı olan sultan Mahmud ile aralarının bozulmasına ispiyoncu sebep olmuştur. İlek Han, bu nedenle damadı sultan Mahmud'a içten içe düşmanlık besler. Sonunda bu düşmanlık da, 396/1002 yılında Multan¹⁵ bölgesinde savaşa sebep olmuştur. Saldırı sonucunda Herât¹⁶ ve Nîsâbur¹⁷ şehirleri ele geçirildi. Bu durum

¹¹ Özkend, Maveraünnehir bölgesinde Fergana tarafında bir yerleşim merkezidir. Osman Aydınli, "Özkent Şehri, Türklerin İslamlaşması ve İlam Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesinde Rolü", *İSTEM*, Sayı. 25- 2015. s. 125 – 149, Ahmet Taşağıl, "Özkent", *DİA*, Cilt. 34, s. 129-131, C. E. Bosworth, "Özkend", *EP(İng)*, Sayı. VIII, s. 236, Fergana, Özbekistan Cumhuriyeti'nin en önemli bölgelerinden biri sayılmaktadır: Tahsin Yazıcı, "Fergana", *DİA*, Cilt. 12, İstanbul 1995, s. 375-377.

¹²Yüksel Sayan, "Serahs", *DİA*, Cilt. 36, s. 539- 540, Haşim Şahin - Yunus Arifoğlu, "Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt. 8, Sayı 3, Yıl/ 2013 s. 376-383.

¹³ Ali b. Salih el-Muheymid, "Karahanlılar Devletinin Gazneli Devletlerle Siyasi İlişkileri, (389–536/999 1141)" çev. Ali Aksu, *İSTEM*, Sayı:15- 2010, s. 291-300.

¹⁴el-Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcebbar, (öl. 427/1036), *Târihu Yemîni*, Lahor 1300/1882, s. 193; naklen: Ali b. Salih el-Muheymid, "Karahanlılar Devletinin Gazneli Devletlerle Siyasi İlişkileri, (389–536/999 1141)" çev. Ali Aksu, *İSTEM*, Sayı:15- 2010, s.300, İbnü'l-Esir, *el Kamil fit Tarih*, Cilt. 9, s.188.

¹⁵ Multân, Gazne taraflarında Hind bölgelerinden bir vilayettir: Azmi Özcan "Multan" *DİA*, Cilt. 31, s. 548-549

¹⁶Herât, Horasan şehirlerinden bir şehirdir. Şu an Afganistan'ın kuzeyinde yer almaktadır: Recep Uslu, "Herat", *DİA*, Cilt. 33, s. 149, Muammer Gül, "İslam Şehrinin Doğusu", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı, 6, Aralık, 2001. s.79.

¹⁷ Nîsâbûr, Horasan'da bir şehirdir. Şu an üç devletin arasında bölünmüştür. Bu üç devlet ise, İran, Afganistan ve Rusya'dır: Osman Gazi Özgüdenli, "Nişabur", *DİA*, Cilt. 33, s. 149, Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı H. I-III / M. VII-IX. Yüzyıl*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1995, s.109-138.

Karahanlı Devleti ile Gazneliler arasındaki silahlı çatışmanın ilk örneğini teşkil etmektedir.¹⁸

İlek Han, yenilmesine rağmen savaştan hiç vazgeçmemiştir. Amcasının oğlu Kadir Han'dan (423–1032) yardım istemiştir. Bunun üzerine İlek Han, orduyu toplayarak Horasan'a doğru yol alır. Tarihçi el-Utbî, bu durumu şöyle anlatmakta: "*Geniş yüzlü, çekil gözlü, basık burunlu, seyrek saçlı, keskin kılıçlı, zırhlı, siyah elbiseliler, deve dişi gibi oklarla dolu fil hortumlarına benzer sadaklar taşıyorlardı.*"¹⁹ Tabi Sultan Mahmud da boş durmaz ve Horasan'ı savunmak için Oğuz, Halaç, Hind ve Afganlılardan yardım istemiştir. 397/1007 yılında iki grup arasında Belh²⁰ bölgesine yakın Curhiyân kemerli köprüde iki ordu arasında savaş yeniden başlamıştır. Tabi bu savaşta yine Karahanlı kuvvetlerin yenilgiyle sonuçlanır ve ayrıca Karahanlı ailesinden pek çok kişi esir düşmüştür.²¹

Söz konusu bu savaş, Karahanlı Devleti ile Gazneli Devleti arasındaki en önemli savaşlardan biri olmuştur. Bu savaş aynı zamanda Gazneli Devletin Horasan bölgesinin Karahanlılara geçmesini engellemiştir ve komşusu olan Karahanlı Devletinin tutumunu da anlamış oldu. Bu durum ayrıca Ahmed Togan Han²² (388–408/998–1012) ile kardeşi İlek Han'ın Gaznelilere karşı bundan sonraki izlenecek siyaset konusunda aralarını açmış ve Karahanlı Devleti'nin ikiye bölünmesine de neden olmuştur.

Togan Han, Gazneli sultan Mahmud'a bir mektup gönderme kararı almış. Mektubunda bu durumdan rahatsız olduğunu kardeşi İlek Han'ın saldırıları ile herhangi bir ilişkisinin olmadığını belirtmiştir. İlek Han, kardeşinin bu tutumuna çok kızmıştır ve kardeşine kardeşi ile savaşmak için 401/1011 yılında harekete geçmiştir. Fakat Özkend civarının da olumsuz hava şartlarından dolayı ordusu geri dönmüş. Ancak aynı yıl hava

¹⁸ el-Muheyimî, "Karahanlılar Devletinin Gazneli Devletlerle Siyasi İlişkileri", s. 300.

¹⁹ İlek Han'ın kardeşi ve aynı zamanda Buhara temsilcisidir. İlek Han, onu ismi Hasan olmasına rağmen, Ca'fer Tekin olarak isimlendirmiştir: el-Utbî, *Târîhu Yemîni*, s. 217.

²⁰ Belh, şu an Afganistan'ın kuzeyi, Ceyhun nehrinin güneyinde yer almakta olup, Pakteryâ bölgesinin başkentidir: Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, Cilt. 5, s. 410-11; İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, çev. M. Çevik, Üçdal Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul 1993, s. 269-270, Marco Polo, *Marco Polon'un Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1985, s.41.

²¹ el-Utbî, *Târîhu Yemîni*, s.220, el-Muheyimî, "Karahanlılar Devletinin Gazneli Devletlerle Siyasi İlişkileri", s.301.

²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s. 297. *el-Kâmil fi't-Târih*

şartlarının da müsait olduğu bir gün de yine iki kardeş karşı karşıya gelmişlerdir. Her ikisi de Gaznelileri kendine çekmek için elçiler gönderir. Fakat bu durum karşısında Sultan Mahmud tarafsız kalmayı tercih etmiş ve barış için özen göstermiştir. İlek Han Horasan'a hâkim olmak için gizli planlar yapmaya devam eder bu nedenle 403/1013 yılında savaş için çok iyi bir şekilde hazırlıklarına başlamıştır. Bundan dolayı küs olduğu kardeşi Togan Han ile barışır ve anlaşma yapmıştır. Fakat İlek Han, bu saldırıya hazırlanırken âniden vefat etmiş. Dolayısıyla kuvvetleri Horosan bölgesine girmeyi başaramaz.²³

Gazneli Sultan Mahmud, tabi durumdan faydalanmak için Horosan bölgesinin savunmasını bırakarak, Karahanlı Devleti'nin batı kısmının önemli bir yeri olan Mâverâünnehir bölgeleri üzerine saldırıya geçmiş ve buraya hâkim olmuştur. Daha sonra da Abbâsî halifesi el-Kâdir bir mektup gönderir ve bir nevi sultan Mahmud'u uyarır. Bu duruma sinirlenen sultan filleri ile Bağdat'a yönelme kararı almıştır. Bunu duyan halife Sultan'ın tehdidini öğrenmesi ile ona besmeleyle başlayan, elem...ile devam eden ve “*elhamdülillahi rabbi'l-âlemîn*” diyerek biten kısa bir mektupla cevap verir. Sultan halifenin neyi anlatmak istediğini anlamaya çalışır. Bunun üzerine epey uğraşmalarının ardında halifenin “*Elemtera keyfe feale Rabbüke biashâbil fil...*” âyetini kastettiğini anlamış ve halifeden özür dilemiştir. Böylece Karahanlı Devleti'nin Mâverâünnehir bölgesindeki işleri istikrara kavuşur. İlek Han'ın vefati ile hâkimiyetindeki bütün yerler kardeşi Togan Han'ın hâkimiyetine geçmiş.²⁴ Togan Han kardeşi gibi savaştan yana bir politikanın içerisinde olmak istemez ve Gazneli sultan Mahmud ile sınırlarını düşmanlardan korumak yönünde anlaşma yoluna gitmiştir. Böylece iki devlet arasında var olan gerilim bir nebze de olsa dinmiştir.²⁵ Togan Han, 408/1018 yılında vefat etmesi ile Karahanlı Devleti'nin başına kardeşi Şerefüddeve Ebü'l-Muzaffer Arslan Han (Mansur b. Ali) geçmiştir. Dönemin önemli eserleri, Arslan Han'ın ilk döneminde bu iki devlet arasındaki siyasî ilişkilerin şekli hakkında iki tane farklı rivayet mevcuttur: Tarihçi el-Utbî göre, “*Arslan Han'ın iktidare*

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s. 222-223, 240, el-Muheyim, “Karahanlılar Devletinin Gazneli Devletlerle Siyasi İlişkileri”, s. 302-303.

²⁴ el-Muheyim, “Karahanlılar Devletinin Gazneli Devletlerle Siyasi İlişkileri”, s. 303.

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt.IX, s. 240.

geçmesi ile Gazneli Sultan Mahmud ile aralarındaki ilişkiyi düzeltmeye çalıştığını bunu da aralarındaki akrabalık bağlarına bağlamıştır. Çünkü Sultan Mahmud, oğlu Mesûd'u, Arslan Han'ın kızı ile evlendirmiştir. Karahanlı Devleti bu evliliğin amacı iki devletin siyasi ilişkilerini güçlendirmektir".²⁶ Ayrıca İbnü'l-Esîr eserinde tamamen farklı bir rivayet yer almakta. Bu esere göre de; "Arslan Han vefat ettiğinde, Buhara emiri Kadir Han Yusuf, yönetime karşı isyan etti. Kadir Han Yusuf, Gazneli Sultan Mahmud'dan yardım istedi. Bunun üzerine Mahmud, ordusuyla yardım için Ceyhun nehrini geçti. Ancak Sultan, müttefiki Kadir Han'dan çekindiği için daha ileriye gidemedi, Horasan'a döndü. Âsî emir, Arslan Han ile barış yapmaktan başka çıkış yolu bulamadı, birliklerini birleştirerek Belh üzerine saldırdılar. Fakat Gazneli birlikler, Karahanlıları hezimete uğrattılar."²⁷

Arslan Han'ın 410/1020 yılında vefatından sonra Karahanlı Devleti yönetimine Kadir Han Yusuf geçmiş bu hükümdar da sultan ile görüşmek istemiş fakat görüşme hakkında net bir bilgeye sahip değiliz. Bu görüşmenin ardından her iki devlette Buhara'ya²⁸ Ali Tigin'in hâkimiyetinden almak için bir araya gelerek güçlerini birleştirmişler. Ayrıca siyasi ilişkilerini de güçlendirmek için evlilikler yapılması için kararlar almışlar. Bu bağlamda, Emire Zeyneb b. Sultan'ın, Emir Mahmud Buğrahan b. Kadir Han ile ve Emir Muhammed b. Sultan Mahmud'un da, Kadir Han'ın kızı ile evlenmesi konusunda anlaşmaya varmışlar. Bunun sebebi Kadir Han, Gazneli Sultan Mahmud'u Müslüman topraklarının doğusunda büyük bir güç olarak görmekteydi. Bu doğrultuda ilişkileri de akrabalık boyutunda ne kadar iyi ise siyasi çıkarlar da bir o kadar iyi olacaktır. Sultan Mahmud'un da çıkarları söz konusuydu hatta kendinden sonra oğlu Mesûd'u değil oğlu olan Muhammed'i tahta geçirmek istemekteydi. Sultan Mahmud, Kadir Han'ın kızını oğlu Muhammed'e nikâhlamıştır. Böylelikle Mesûd karşısında Muhammed'i güçlendirerek dengeyi sağlamayı amaçlamaktaydı. Sultan Mahmud'un en büyük hedefi Buhara emiri Ali Tigin'i ele geçirmek idi.²⁹

²⁶ el-Utbî, *Târihu Yemînî*, s. 344.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s. 298,299,375.

²⁸ Mâverâünnehir'de tarihî bir şehir: Ramazan Şeşen, "Buhara", *DİA*, Cilt. 6, s. 363-367.

²⁹ el-Muheyimî, "Karahanlılar Devletinin Gazneli Devletlerle Siyasi İlişkileri", s.305-306.

416/1026 yılında bu nedenle Mâverâünnehir bölgesine saldırmıştır. Fakat Ali Tigin kaçmış ve Selçuklu emiri Arslan b. Selçuk'un yanına gizlenmiştir. Yapmış olduğu mücadele rağmen Ali Tekin'i yakalayamamıştır. Ancak sultan Mahmud, Buhara ve Semerkant'ı³⁰ kendi hâkimiyetine boyun eğdirmeyi başarabilmiştir. Bölge halkının kendisine bin adet köle vermesi şartıyla Semerkant'a girmemiştir.

Sultan Mahmud, Karahanlı Devleti'nin gücünün artmasından büyük endişe içindedir. Sultan, gittikçe gelişmekte olan Karahanlı Devleti'nin, doğudaki Müslümanların bakışlarını Gaznelilerden kendisine çevirmesinden korkmaktaydı. Bu nedenle Sultan, Abbâsî halifesi el-Kâdirbillah'ın, Karahanlı hükümdarı Kadir Han Yusuf'a üç lakabın verilmesinden de endişe duymuştur. Bu üç lakap ise, *Zâhirüddeve*³¹, *Muînü halifetillah ve Melikü's-Şark ve's-Sîn* idi. Bunun üzerine halifeden kendisini Kadir Han ile eşit tutmasını ister fakat halife onun bu isteğine olumlu karşılık vermez. Bunun üzerine bu isteğini defalarca dile getiri ta ki halifeye şu ifadeleri kullana kadar devam etmiştir; *"Küfür bölgelerini fethettim. Hind, Horasan ve Irak'ta İslam'ın izzetini gösterdim. Maveraünnehir'i ele geçirdim ve burada senin adına savaştım. Buna rağmen şu an benim âmillerimden olan Hakan'a üç lakap verilip, pek çok hediye ve ayrıcalıklar tanınırken bana bir tek lakap verilmektedir."* Halife ısrarına rağmen sultanın isteğini reddeder ve şöyle cevap verir: *"Hiç şüphesiz Kadir han bilgisi az olmasına rağmen ileri gelen Türk emirlerindedir. Onun ilmi az olabilir, ancak biz onu şerefinden dolayı kabul ettik. Sana gelince, senin bilgin çoktur ve bize yakınsın. Bizim senin hakkındaki düşüncemiz olumludur, sana güveniyoruz. Senin dindarlığında şüphemiz yoktur. Sen ise marifeti ve ilmi az insanların beklenti içerisinde olabilecekleri şeyleri diline dolamakta ve sırf tarihe geçmek için bir paye istemektesin. Hâlbuki birincisi senin için daha güzel ve daha şerefli dir."* Sultan Mahmud, bu cevabı duyduğunda üzölmüş. Nizâmülmülk göre Abbâsî sarayında Kadir Han'ı kötü göstermek için bir hileye başvurmuş. Bu amaçla Sultan, Kadir Han'ın sarayına hırsızları sokarak beratını çaldırılmış ve bunu Bağdat'a göndermiştir. Amaç Han'ın

³⁰Özbekistan'da tarihî bir şehir: Osman Aydınlı, "Semerkant", *DİA*, Cilt. 36, s. 481-484, Yaşar Çoruhlu, "Semerkant", *DİA*, Cilt. 36, s. 484-486.

³¹Devletin arkası, devletin desteği gibi anlamalara gelmektedir; Ferid Develioğlu, *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, s. 1165.

lakaplara saygısızlık ettiğini göstermektedir.³² Gazneli Sultan Mahmud, 421/1030 yılında vefat etmesiyle tahta büyük oğlu olan Mesûd'un yerine küçük oğlu Muhammed'e bırakmıştır. Ancak Gazne'deki³³ kardeşinin taraftarları ondan korkması ile yönetimi 422/1031 yılında Mesûd'a bırakmak zorunda kalmıştır.³⁴

Gazneli Sultan Mesûd tahta geçince, Karahanlı Devleti ile olan ilişkilerine özel bir önem vermiş. Sultan Mesûd, bir taraftan Abbâsî hilafetinin Karahanlı Devleti ile gizlice görüşmesinden çok endişe duymuş. Diğer taraftan ise, Karahanlıların başkenti Kâşgar'a, Gazne ve Horasan'daki olayların kendi lehine sonuçlanmasından sonra kardeşi Muhammed ile arasındaki problemin sona erdiğini dair Kadir Han'a bildirmek için elçiler göndermiştir. Sultan Mesûd, babası Mahmud ile Kadir Han arasında yapılan dostluğu aynen devam etmek istediğini ve daha önceden olduğu gibi bu dostluğu da akrabalık yoluyla gerçekleştirmek istediğini dile getirmiştir. Bu akrabalık ise babasının zamanındaki gibi evlilik yolu ile gerçekleştirmek istemiştir. Bunun için de Sultan, Mahmud Buğrahan b. Kadir Han'ın kızı ile torunu Mevdûd'u ve Kadir Han'ın kızı Sâre Hatun ile kendisi evlenmek istemiştir. Sultan Mesûd, kendi evliliği için elli bin, oğlunun evliliği için ise otuz bin dinar ile değerli hediyeler de göndermiş. Kadir Han da bunu kabul ederek Sultan, aralarındaki siyasî ilişkileri iki evlilik ile daha da güçlendirdi.³⁵ Sultanın elçisini, 423/1032 yılında Kâşgar'a göndermesi ile esnada Kadir Han vefat etmiştir.³⁶

Türkistan'da durum, oğlu Arslan Han'ın lehine istikrara kavuşunca, Sultan Mesûd'dan hem babasının vefatı nedeniyle taziye hem de Karahanlı Devleti tahtına geçmesinden dolayı da tebrik eden bir mektup almış. Sultanın göndermiş olduğu elçilik heyeti ve beraberlerinde iki Karahanlı elçisi ile birlikte Gazne'ye dönmüş. Bu elçilerden biri hükümdar Arslan Han'ın, diğeri de kardeşi Buğrahan'ın elçisidir. Bunların yanında iki

³² Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s.192-193.

³³ Afganistan'da tarihî bir şehirdir. Kabil'in 145 km. güneybatısında yer alır; aynı adı taşıyan eyaletin merkezidir. Bir yayla manzarası arzeden Gazne şehrinin denizden yüksekliği 2225 metredir. Enver Konukçu, "Gazne" *DİA*, Cilt. 13, s. 479-480.

³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s. 398.

³⁵ el-Muheymid, "Karahanlılar Devletinin Gazneli Devletlerle Siyasi İlişkileri", s.308-309, Abu'l-Fazl Beyhaki, *The History of Beyhaqi (The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030-1041)*, translated by Clifford Edmund Bosworth, revised by Mohsen Ashtiany, Ilex Foundation, Boston and Cambridge 2011, I. cilt, s.159-177.

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s. 298.

de gelin vardır. Ancak bunlar Gazne'ye ulaşmadan hemen önce, Emir Mevdûd'un hanımı humma hastalığına yakalanarak ölür. Sultan Mesûd'un hanımı Sâre Hatun'un ve Karahanlı elçileri için resmî ve halkın da katıldığı birkaç günlük karşılama töreni yapılmıştır. Beraberinde gelen Buğrahan'ın elçileri sultan Mahmud döneminde yapılan anlaşmaya göre sultan Mesûd'un kız kardeşi olan Zeyneb'i Buğrahan'a götürmek için talep etmişler fakat sultan Mesûd bunu kabul etmemesi üzerine hem kardeşine, hem de Gazneliler Devleti'ne karşı düşmanlığını ilan etmiştir. Bunun yanında Gazneliler için sorun olan diğer bir problem ise Batı Karahanlı yöneticisi Ali Tigin idi, Ali Tigin ile Gazneli Devleti arasındaki anlaşmazlığın sebebi, Gazneli Sultan Mahmud ile Doğu Karahanlı Hakan'ı Kadir Han arasında yapılan görüşmeler ile Ali Tigin'in, Türkistan'da gücünün yok olmasına neden olmuştur. Diğer bir sorun ise Sultan Mesûd'un, 421/1030 yılında kardeşinin hâkimiyetinden kurtarmak amacı ile Nîsâbûr'a hareket ederken Ali Tigin'i kendi tarafına çekmeye çalışmış buna karşılık olarak da³⁷ Hıtlân bölgesini vereceği ancak bu sözü tutmaması sebebiyle aralarının açılmasına neden olmuştur. Han, Mesûd'a öfkelenmiş ve Doğu Horasan taraflarına karşı saldırılar düzenlemiştir³⁸. Sultan Mesûd'un adamları, Ali Tigin ile anlaşma yoluna giderken bu arada Gazneli birlikler bölgelere saldırmak için harekete geçmişlerdir. Sultan, Ali Tigin'in çok büyük probleme yol açacağını bildiğinden tamamen kendisinden kurtulmak istemiştir. Bu sebeple Arslan Han'a, Buhara emirliğinin Ali Tigin'den alınıp kendisine verilmesini teklifini yaparak Ali Tigin'den kurtulmayı amaç edinmiştir. Fakat Han, bunu kabul etmez kendi ailesine kendisine kırdırmak istediğini düşünmüştür. Bunun üzerine Sultan Mesûd, Harezm hükümdarı olan Altuntaş'ı, Ali Tigin'e karşı saldırması için kışkırtmıştır.³⁹

Bu emir, Gazneliler tehlikesinin yaklaştığını hissedince, Buhara'yı Oğuzlara teslim edip ordusuyla birlikte Debûsiye kalesine geçmiştir. Böylece hiç bir sorunla karşılaşmadan Gazneliler Buhara'yı hâkimiyetleri altına almışlardır. Ali Tigin, Buhara'yı ele geçirmek için tekrar Gazneli kuvvetlerine karşı harekete geçti fakat başarı sağlayamadı bunun üzerine her iki devlette anlaşma yoluna giderek barış

³⁷ el-Muheyimî, "Karahanlılar Devletinin Gazneli Devletlerle Siyasi İlişkileri", s. 309-311.

³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s. 509.

³⁹ el-Utbî, *Târihu Yemînî*, s.303, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s. 265,504.

imzalamıştır. Ali Tigin, Semerkant'a, Gazneliler de Ceyhun'a çekilmiş. Bu anlaşmanın ardından Altuntaş, 423/1032 yılında almış olduğu yaradan dolayı vefat etmiştir.

Bu savaşlar, sonrasında Emir Ali Tigin'e, Doğu Karahanlı Devleti Hakan'ı Arslan Han'a yakınlaştı ve Arslan Han'ın hâkimiyetini tanıyarak Buhara ile Semerkant'da kardeşi Buğrahan'ın adına para basılmasını kabul etmiştir. Böylece Ali Tigin de, komşularıyla ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir. Bu anlamda ilk olarak, Gazneliler Devleti'nin düşmanı olan Selçuklularla ilişkilerini düzeltmeye gayret etmişlerdir. Horasan'ı ele geçirme yolunda bu devlete yardım etmiştir. Aynı yılda Ali Tigin, Sultan Mesûd'un babasının yerine Harezm⁴⁰ hükümdarı olarak atadığı Harun b. Altuntaş'ı kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Onunla Horasan'daki Gaznelilere ait şehirlere karşı saldırı yapma konusunda anlaşmıştır. Fakat buna ömrü yetmez ve 426/1035 yılında vefat etmiştir.

Ali Tigin'in Oğlu Yusuf, Batı Karahanlı Devleti'nin yönetimine geçmesiyle babasının izlemiş olduğu siyaseti aynen devam ettirmiştir ve Gaznelilerle düşmanca siyasetini devam ettirmiştir. Ancak sultan Mesûd, onu memnun etme yoluna giderek babasının vefatı üzerine ilk taziyede bulunmaya çalışmış, hükümdarlığını ilk tebrik edenlerden biri olma yoluna gitmiştir. Hatta Sultan, onu kazanabilmek için yazışmalarında ona "el-Emirü'l-Fâdilü'l-Veled" diye hitap etmiştir. Fakat bu durum hükümdar Yusuf'u hiç etkilememiş hemen Harezm Sultanı Harun b. Altuntaş ile bağlantı kurmaya çalışmıştır. Bunun üzerine anlaşarak Gazneli topraklarına saldırır fakat bir netice alamazlar. Karahanlı ordu komutanı, bu mücadelede hayatı kaybetmiş. Ali Tigin'in oğlu, özellikle 426/1035 yılında müttefiki Harezm Sultanı Harun'un vefat haberini alınca, Semerkant'a dönmüş. Bu yenilgi, Yusuf b. Ali Tigin'i, Gaznelilerle anlaşma yoluna gitme mecburiyetinde kalmış. Yusuf, evlilik bağlarıyla aileleri birbirine bağlamak istemişti. Ayrıca Sultan Mesûd'dan, kendisi ile Arslan Han arasında arabuluculuk yapmasını ısrar etmiş. Bunun üzerine Yusuf da bunun karşılığında Hitlân bölgesinden vazgeçmesini istemiş ve sultanda bu vaatlerin bazıları kabul ederek siyasi ilişkileri geliştirmek için akrabalık bağlarını oluşturmaya devam etmiş. Bunun sonucunda Ali

⁴⁰ Aral gölünün güneyinde uzanan topraklara ve XIII. yüzyıla kadar burada yaşayan halka verilen isimdi: Abdülkerim Özaydın, "Harezm", *DİA*, Cilt. 16, s. 217.

Tigin'in kızı, Sultan Mesûd'un oğlu Emir Said; sultanın kardeşi Emir Nasr'ın kızı da, Yusuf b. Ali Tigin ile söz kesilmiş. Özellikle Sultan ile Arslan Han arasındaki ilişkiler bu süreçte istenilen düzeyde değildir ve her iki taraf arasında Arslan Han'ın kardeşi Buğrahan'ın, Gazneliler Devleti'ne karşı ki düşmanlığını durdurabilmek amacıyla çok zor görüşmeler gerçekleştirir. Sultan Mesûd, Buğrahan b. Kadir Han ve Buhara emiri Yusuf b. Ali Tigin aralarındaki anlaşmazlığı halletmesi ile 428/1036–1037 yılında Buhara'dan Yusuf b. Ali Tigin'in hapisanesinden kaçan Emir Bûrtekin (Tafkac Han) komutasında yeni bir Karahanlı fitnesi ile karşı karşıya kalmış. Sonuçta Emir, Özkend de bulunan kardeşi Aynüddeve Muhammed'e sığınmış. Bu arada Gazneli Devleti'ne yakınlaşmaya başlamasıyla Gaznelilerin hâkimiyetine boyun eğmekte olan Horasan şehirlerinden bazısına saldırmış. Çok önemli bir tehdit olmamasına rağmen Sultan Mesûd, onun direncini kırmak için saldırıya geçmiştir.⁴¹

Tabkac Han, bunu haber alınca sultanın hizmetine girmeyi istediğini belirtmiş fakat sultan bu isteğini kabul etmemiştir. Tafkac Han, sultan'ın kendisine karşı savaşma konusunda bu kadar ısrar etmesi onu Selçuklu emiri Davud b. Mikail ile Gaznelilerin aleyhinde anlaşma yoluna gitmiştir.⁴²

Öyle görünüyor ki bu ittifak haberleri, Sultan'a bir şekilde gizliden iletilmiştir. Bu nedenle Sultan, güçlerini çekmek için acele ederek Horasan'a geri dönmüş. Tafkac Han, bu fırsatı değerlendirerek harekete geçmiş ve bazı eşyalarını yağmalamış ve onları karargâhına götürmüştür. Bu durum Tafkac Han'ı Karahanlı Devleti içindeki düşmanlarına karşı cesaretlendirmiştir. Gazneliler, 431/1039–1040 yılında Dandanakan

⁴¹ el-Muheyimî, "Karahanlılar Devletinin Gazneli Devletlerle Siyasi İlişkileri", s. 311-314.

⁴² Çağrı Bey Davud b. Mîkâil b. Selçuk, Sultan Tuğrul Bey'in kardeşidir. 428/1036 yılında Horasan'ın Merv şehrinde adına hutbe okundu, ancak 451/1059 yılında Selçuklu saltanatına oturmadan, kardeşi Tuğrul Bey döneminde vefat etti. Davud, kendisinden sonra geride bir kaç evlat bıraktı. Bunlar arasında Sultan Alp Arslan da vardı. O, iyiliği seven, adaletli ve güzel bir yaşantıya sahipti. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. 9, s. 480, Cilt. 10, s. 6.

Savaşın'da⁴³ Selçuklular⁴⁴ önünde yenildiklerinde Selçuklular, Özkend hükümdarı Muhammed Aynüddevele, kardeşi Buhara hükümdarı ve Semerkant hükümdarı Tafkac Han gibi bazı Karahanlı müttelikleriyle mektuplaşmış. Sultan Mesûd da, müttelik Doğu Karahanlı Han'ı Arslan Han'a bir mektup göndermiş. Mektubunda, Gazneli ordusunun yenilgisini ve bu yenilginin nedenlerini dile getirirken aynı zamanda Selçuklulara karşı ona yardım etmesini istemiş." Gazneli Sultan, elbette ki bu mektupla yetinmemiş. Mektupla birlikte Mesûd b. el-Leys başkanlığında bir elçi heyetini de, biraz önceki isteğini teklif etmiş ve her iki taraf arasındaki ilişkileri güçlendirmek için Kâşgar'da bulunan Arslan Han'a göndermiş. Sultan Mesûd, Arslan Han'ın kendisine yardım edeceğinden emindir. Fakat Arslan Han sultanın mektubuna olum cevap vermemiş. Bu arada Selçuklu ordusu da Belhi işgal etmiş buraya gönderdiği askerini arkanızdan bir grup ordu daha göndereceğini dile getirip askerini cesaretlendirmiş ki bu böyle olmadı çünkü Arslan Han sultan Mesûd'a yardım etmeyi kabul etmemiş.⁴⁵

Bunun üzerine Sultan, Belh ve Toharistan⁴⁶ bölgelerini daha önceki hısmı olan Batı Karahanlı hükümdarı Tafkac Han'a teslim etmeyi düşünmüş ancak devlet adamlarından destek alamayınca bu uygulanamamış. Bu olaydan sonra da kardeşi Muhammed tarafından çevrilen entrikayla 432/1040 yılında öldürülmüş.⁴⁷ Kısa bir süreliğine Muhammed, Gazneliler Devleti'nin tahtına geçmiş ve ondan sonra da kardeşinin oğlu Mevdûd b. Mesûd⁴⁸ Gazneli Devleti'nde yönetimi ele geçirmiştir.

⁴³ Zahoder B., "Dandanakan" *Belleten* No: 72, çevr. İsmail Kaynak, Ankara 1954, Sayı. XIII, 582-584. Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular, İSAM Yayınları*, İstanbul 2013, s. 67, Ali Sevim,"

Dandanakan Savaşı", *DİA*, Cilt. 8, s. 456-457. *Abu'l-Fazl Beyhaki, The History of Beyhaqi (The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030-1041), translated by Clifford Edmund Bosworth, revised by Mohsen Ashtiany, Ilex Foundation, Boston and Cambridge 2011, Volume: II, s. 282-287.*

Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat İstanbul 2017, İbrahim Kafesoğlu. "Selçuklular", *DİA*, Cilt. 10, s. 362, Ayşe D. Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 639-640.

⁴⁴ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 6-11.

⁴⁵ el-Muheymid, "Karahanlılar Devletinin Gazneli Devletlerle Siyasi İlişkileri", s. 315-316.

⁴⁶ Hüseyin Salman, "Toharistan", *DİA*, Cilt.41, s. 214-215.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s. 486.

⁴⁸ Ebü'l-Feth Mevdûd b. Mes'ud b. Sebüktekin, babasının 432/1040 yılında öldürülmesinden sonra amcası Muhammed'in evladı ve önde gelen adamlarının öldürülmesinden sonra Gazneli iktidarı geçti. İktidarda 9 yıl 10 ay kaldı ve 441/1049 yılında 29 yaşındayken vefat etti. Vefatından sonra Gazneli yönetiminin başına amcası Abdürreşid b. Mahmud'u halefi olarak bıraktı. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s. 488, 558.

Sultan Mevdûd, Gazneli Devleti tahtına geçmesi ile Selçukluların başında da Sultan Tuğrul Bey⁴⁹ vardır. Tuğrul Bey, Horasan bölgesinde nüfuzunu yaymayı başarmış ve 429/1037 yılında Selçuklular Devletlerini burada kurmuşlardır. Daha sonra Selçuklular, Mâverâünnehir bölgesi, Gazne ve Kuzey Hind'de Karahanlı Devleti ile Gazneli Devleti arasında güçlü bir engel olmuştur. Bunun sonucunda söz konusu iki devlet arasındaki askerî ve siyasî ilişkiler duraksamıştır. Elimizdeki mevcut kaynaklarda, bu dönemde iki devlet arasındaki siyasî ilişkileri hakkında bilgi yok denilecek kadar azdır. Karahanlılar ve Gazneliler arasındaki ilişki, dostluk ve düşmanlık sürekli değişiklik göstermiştir. Gazneliler Devleti, Karahanlı Devleti'ni kendi hâkimiyetine almaya çalışmıştır, bunu da kardeşler arasında (Doğu-Batı) şeklindeki ayrılmalar meydana geldiği zaman bundan faydalanarak zaman zaman bu hedefine ulaşmıştır. Böyle olması sebebiyle, Selçuklular, Horasan'da devletlerinin temellerini daha da sağlamlaştırdılar. Dolayısıyla bu devlet, Karahanlılar ile Gazneliler arasında barikat görevi üstlenmiş oldu.

1.2.Hükümdar Hakimiyet Anlayışı

1.2.1. Hâkimiyet Anlayışına Göre Siyasî İktidarın Kaynağı:

Karahanlı ve Gazneli devletlerinin teşkilat yapısının karşılaştırmasını yaparken öncelikle bu dönemin hâkimiyet (hükümranlık) anlayışı üzerinde durmak konunun daha iyi anlaşılması bakımından önemli ve faydalı olacaktır. Çünkü siyasi teşekkülün hemen her kademesinde bu hâkimiyet anlayışının büyük bir önemi olduğunu görmekteyiz.

Eski Türk hâkimiyet anlayışı hükümdarda Tanrı tarafından bazı vasıfların varlığını kabul eden bir anlayıştı. Buna göre Türk hükümdarlarına idare etme hakkı Tanrı tarafından bir ilâhî lütuf olarak bağışlanmıştır. Bir başka söyleyişle hükümdar, Tanrının kendisine kut (devlet, baht, iyi talih) ve ülüg (kısmet) verdiği için

⁴⁹ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, çevr. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 343-345.

hükümdardır ve siyasî iktidar hakkına sahiptir. Yani onun, devleti idare etme hak ve salahiyetinin kaynağı kendisine kut veren Tanrıdır, hâkimiyetinin menşei ilâhîdir. Bu bakımdan da Türk kağanı âdeta göğün yeryüzündeki temsilcisi gibidir.⁵⁰

Eski Türk hükümlerlik telakkisi karizmatik (hükümdarlık yetki ve kudreti Tanrı tarafından bağışlanan) tip olarak kabul edilmiştir. Türk hükümdarlarına idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiğini göstermektedir. Asya Hun devlet unvanı “*Gök-Tanrı'nın güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı Kut'u Tanhu*” idi⁵¹. Hsia Hun devleti tanhusu He-lien Po Po şöyle diyor; “*Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı.*”⁵²

Karahanlılarda da kut⁵³ anlayışının varlığını açıkça görmekteyiz. Bunun en güzel kanıtı dönemin ana kaynağı olan Yusuf Hâs Hâcib'in ünlü siyaset kitabı Kutadgu Bilig isimli eseridir. Bu kut⁵⁴ kelimesi ile ilgili olarak verdiği Kutadgu kelimesi kutadmak mastarından yapılmış bir isimdir ve anlamı da “*kut'a eriştiren, kutlu kılan*” demektir.

Yusuf Has Hacib'e göre; “*Kutun tabiatı hizmet, şiarı adettir .. Fazilet ve kısmet kuttan doğar... Beyliğe (Hükümdarlığa) yol ondan geçer... Her şey kutun eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir... Tanrısal (ıduq)'dır... Dünyada tam bir iktidar kuşağı bağladı, kurt ile kuzu bir arada yaşadı... Bey, bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin... onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar..*”⁵⁵

⁵⁰ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırması Vakfı, İstanbul 2001, s. 17.

⁵¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017,s.239.

⁵² Onat, A., *V. yüzyılda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti*, (basılmamış doçentlik tezi), Ankara, 1977, s. 91, 94.

⁵³ Kemal Balkan, “Eski Önasya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik”, *Erdem Dergisi* Cilt 10 , Sayı 16 , Oca 1990, Mehmet Tezcan, “Eski İrânlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt. 22 , Sayı 2 , Oca 2007, s. 167 – 193, Selim Karakaş ”Orhun Abidelerinde Teokrasi Problemi ve Yabancı Dinlerin Türk Bozkır İdari Anlayışına Etkileri”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* Cilt. 1 , Sayı 1 , Oca 2016 , s. 158 – 199, Kürşat Koçak, “ İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, Cilt 2 , Sayı 4 , Oca 2011, s. 107-108.

⁵⁴ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'ni Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s.84-85, Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999.

⁵⁵Yusuf Has Hacib , *Kutadgu Bilig*, (çevr ; Aysağül Çakan) Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.s 55,70,124,159, 404,437.

Kut⁵⁶ kelimesinin ifade ettiği manaya gelince: Yusuf Has Hacib eserinde devletin vasıflarını anlatırken kut'u doğrudan doğruya "devlet" kelimesinin Türkçe karşılığı olarak kullanmıştır.⁵⁷ Fakat burada kastedilen devlet "state" değildir. Zira Türklerin bu manada "il" (el) kelimesini kullandıklarını biliyoruz. O halde buradaki devlet (yani kut), bugün kullandığımız "devlet kuşu" deyimindeki "devlet" sözünün içinde saklı olan manadaki devlettir. Bu bakımdan kut'u, "baht, iyi talih, ikbal, uğurluk ve saadet"⁵⁸ manalarından başka asıl "*siyasî hâkimiyet kudreti, yani devleti idare kudret ve salahiyeti*" manasında görmek gerekmektedir. Nitekim Sadri Maksudi Arsal da kut'un aslında "*siyasî hâkimiyet kudreti*" anlamında olduğunu ve talih, saadet, bahtiyarlık gibi manalarının ikinci plânda kalan ve sonradan ortaya çıkan manaları olduğunu da belirtmiştir.⁵⁹

Kut'un anlamı hakkında bu şekilde fikrimizi beyan ettikten sonra, Yusuf Has Hacib'in "*Ilig kutı*" deyimiyle kastettiği manayı doğrudan doğruya "*devletlû hükümdar*" deyiminin karşılığı olarak anlamak gerekeceği aşikârdır.⁶⁰ Yine onun hükümdara hitap ederken kullandığı "*kutluğu kişiyi*"⁶¹, "*Tanrı tarafından kendisine devlet tali, idare yetkisi bahşedilmiş kimse*" anlamında kullandığı da açıktır. Bir başka beyitin de ise hükümdara "*ay iduk kut*", yani "*ey ikbal, ey İlâhî devlet*"⁶² diye hitap etmesi sözünü ettiğimiz dönemde hâkimiyet hakkının kaynağının ne olduğunu daha açık bir şekilde ifade etmektedir.

⁵⁶ Sencer Divitçioğlu, *Orta-Asya Türk İmparatorluğu*, İmge Kitapevi, Ankara 2005, s. 72-73.

⁵⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.75.

⁵⁸ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi, I-II*, Enderun Kitapevi,, İstanbul, 1974, Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde (İdari-Askeri) Unvan ve Terimler*, TDAV Yayınları, İstanbul, 1988, s. 79, Ali Güler, *Türk Yönetim Anlayışının Kaynakları*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 8-9.

⁵⁹ Sadri Maksudi Arsal, *Türkiye Tarihi ve Hukuk*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014. s. 120-121, *Kutadgu Bilig'in adı ve kut anlamı bkz.. İbrahim Kafesoğlu, "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı. I, İstanbul 1970, s. 26.*

⁶⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.74, Mahmut Arslan, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu-Bilig"

Istanbul Journal of Sociological Studies, Cilt 10, Sayı. 20, Ocak 1984, Hikmet Tanyu, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980, s. 15-22.

⁶¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 70, Kemal Göde, "Türklerde Devlet Anlayışı" *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt 3, Sayı 2, Ocak 1985, s. 155 – 178.

⁶² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.89, Metin İşçi "Eski Türklerde Devlet Ve Demokrasi Anlayışı", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* Cilt 1, Sayı 1, Ocak 1996, s. -56-58, Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s.16, Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Töre Yayınları, Ankara 1981, s.47.

Bunlardan başka onun, hâkimiyet hakkının Tanrı tarafından verildiğini ve hükümdarlığın bir ilâhî lütuf olduğunu belirten kayıtları da vardır. O, yine hükümdara şöyle seslenir: “ *Bu beyliği sen arzu edip kuvvet kullanarak ele geçirmedin. Onu Tanrı kendi fazlı ile ihsan etti, lütfederken bu beyliği sana verdi, buna şükret*”⁶³ “*Tanrı, beylik işini kime verirse ona, işi ile mütenasip akıl ve gönül de verir. Tanrı, kimi bey olarak yaratmak, isterse ona, önce münasip tavır ve hareket ile akıl verir*”⁶⁴ *Beyler hâkimiyetlerini tanrıdan alırlar*”⁶⁵ *Tanrı seni doğruluk için hükümdar yaptı*” .⁶⁶ İşte bu anlayıştan dolayıdır ki hükümdarlık, “ *ıduk kut*” deyiminin de gösterdiği gibi kutsaldır.⁶⁷ Hatta iyi tabiattır ve Tanrı bu iyi tabiatı kime verirse, bu dünya her türlü nimeti ile birlikte onun olur.⁶⁸

Türk hâkimiyet telâkkisi daha en eski zamanlarda kut ’un babadan oğula geçtiği inancını da esas almıştır⁶⁹ ani, bir lütuf olarak kendisine Tanrı tarafından “ kut” verildiği için hükümdar olan bir kimsenin bu ilâhî üstünlüğü irsidir ve çocuklarına da intikal etmektedir. Yusuf Has Hacib: “ *Bey anasından doğarken beylikle doğar*” , “ *Babası bey idi, kendisi de beydir*” ve “ *Babası bey ise oğul da bey doğar ve o da babalan gibi bey olur*”⁷⁰ şeklindeki sözleri, bu telâkkinin de Karahanlılar devrinde yaygın bir inanış olduğunun açık ifadesidirler. Aynı şekilde Kutadgu Bilig’de yer alan “ *Çok eski bir atasözü vardır; Babasının tahtı ve adı oğula kalır*” ve “ *Babanın tahtı adı ile birlikte sana kaldı, bunlara daha binlercesi eklensin*” gibi kayıtlar da şüphesiz bu yaygın görüş ile ilgilidir.⁷¹

⁶³ Yusuf Has Hacib , *Kutadgu Bilig*,s.404, İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 55-69.

⁶⁴ Yusuf Has Hacib , *Kutadgu Bilig*,s.159,162. Hasan Basri, “Türklerde “Kut” Kavramı ve Osmanlıların Kutsiyet Elde Etme Çabaları”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, Sayı: 7 Eylül – 2005, s.1-3.

⁶⁵ Yusuf Has Hacib , *Kutadgu Bilig*,s.437.

⁶⁶ Yusuf Has Hacib , *Kutadgu Bilig*, s.386.

⁶⁷ Yusuf Has Hacib , *Kutadgu Bilig*, s. 161. Tuncay Açık, “Kutadgu Bilig’de Devlet Yönetimi”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt 6 , Sayı 1 , Oca 2016 , Sayfalar 419 – 438.

⁶⁸ Yusuf Has Hacib , *Kutadgu Bilig*, s. 162. Timur B. Davletov , “Eski Türklerde Toplumsal Siyaset Anlayışı” *HÜTAD*, s.89-98. İlhami Durmuş, “Eski Türk Devletlerinin Oluşumunun Temel Unsurları”, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1 , Sayı 2 , Ocak 2008 , s. 25 – 45.

⁶⁹ M. F. Köprülü, “ Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azâsının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti,” *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, Ankara 1944, Cilt. I, s. 1-9.

⁷⁰ Yusuf Has Hacib , *Kutadgu Bilig*, s. 159-160.

⁷¹ Yusuf Has Hacib , *Kutadgu Bilig*, s. 30-31.

Yusuf Has Hacib bütün bu sözleri, işaret ettiğimiz gibi hükümdarlığın Tanrı lütfuna bağlı olduğu ve insanı Tanrı'nın hükümdar olarak yarattığı şeklindeki Türk hâkimiyet anlayışının XI. yüzyılda nasıl canlı bir şekilde muhafaza edildiğinin en açık ifadesidir.⁷²

Diğer taraftan, öyle anlaşılıyor ki, Türk hâkimiyet telâkkisi siyasî iktidarın kaynağını Tanrı'ya bağlamakla, yani hükümdarı Tanrı huzurunda sorumlu tutmakla⁷³, bugün millî irade denilen yüksek otorite meselesini, üstün kültürleri sayesinde halletmiş ve insanları hükümdarın şahsî insan duygusuna sığınmaktan kurtarmıştır.

Yusuf Hâs Hâcib'in eserine dayanarak belirtmeye çalıştığımız XI. yüzyıl Karahanlılar da ki Türk hâkimiyet telâkkisi ve hükümdar anlayışı, eski Türk hâkimiyet geleneğinin tamamen aynıdır.

Karahanlı Devleti, yaygın inanışa göre, Karluk Türkleri kabilelerine mensupturlar.⁷⁴ Bu kabileler, kendilerine bir üs olarak edindikleri Tıraz şehrinin doğusunda, Müslüman bölgelerine sınır yerlerde ikamet ediyorlardı. Karahanlılar, yaklaşık 225/840 yılında bu bölgelerde devletlerini kurduklarında, kendilerine ilk önce Kâşgar şehrini başkent edindiler.⁷⁵ Karahanlılar, İslam ile tanışmaya Mavearâünnehir bölgesinde Samanoğulları Devleti ile aralarında meydana gelen çekişmeler sırasında başlamıştır. (261-389/874-999).⁷⁶ Emir İsmail b. Ahmed es-Sâmânî (279-295/892-907), Karahanlı hanı Oğulcak ile muasır idi. Döneminde 280/893 senesinde Emir İsmail, Karahanlı Devleti'nin başkenti Tıraz şehrine sefer düzenlemiştir. Oğulcak olduğu açık olan Tıraz emiri teslim oldu ve Sâmânîler de şehri ele geçirdiler. Buradaki kiliseyi mescide dönüştürdüler. Hutbeyi minberlerinde halife Emirül-Mü'minin el-Mu'tazid Billah adına okudular. Sâmânî emirinin, Türk hükümdarının babasını, karısı Hatun'u ve yaklaşık 10.000 kadar kişiyi esir aldığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bu

⁷² İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980, s. 20

⁷³ Selim Karakaş, "Erken Dönem Türk Yönetim Tarihinde Cumhuriyet Düşüncesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* Cilt. 7, Sayı. 33, s. 341-344.

⁷⁴ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 58.

⁷⁶ Omelyan Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, Cilt. 6, s. 251.

durum, Karahanlı hükümdarını, başkenti Kaşgar'a taşımaya sonra da 291/904 senesinde Sâmânî Devleti'ne karşı intikam saldırısında bulunmaya zorlamıştır⁷⁷.

Karahanlı ailesinin, bu Sâmânî emîrini karşılaması, onu bir süre fertleri arasında ikameti ve bunu takiben İslam davetçilerinin bu bölgeye peşpeşe ulaşması, Satuk Buğra Han (Abdülkerim'in) İslam dinini kabulüne sebep olmuştur. Oğulcak Han'ın kardeşinin oğlu olan- Sâtuk Buğra Han, bu devletin hükümdarlarından İslam'ı ilk kabul eden hükümdar olarak bilinir. Sâtuk, amcası Oğulcak karşısında zafer elde edince, Karahanlı Devleti'nin batı kısmında İslam'ı resmi din olarak kabul etmiştir.⁷⁸ Abdülkerim Sâtuk Buğra Han, İslam'ı yaymaya azatlı köleleri arasında başladı. Karahanlı Devleti'nin Doğu kısmına hakim olan Büyük Kağan'a karşı Mâverâünnehir bölgelerinde yapacağı savaşta İslâmî unsurlara dayanmaya başlamıştır.⁷⁹ Abdülkerim Sâtuk Buğra Han 344/955 yılında vefat eder ve Kaşgar'ın kuzeyinde bulunan Artuş şehrinde defnedilmiştir. Ardından yerine oğlu Musa (Türkçe ismi Baytaş) geçti. Onun hükümdar Arslan Han'ın yenilgisini müteakiben Doğu Karahanlı ailesi bölümünü yok eden kişi olduğu belirtilmektedir⁸⁰. Musa b. Sâtuk, Karahanlı Devleti'ni tamamen İslamlaştırmayı başardı. Bu faaliyette ona bir takım Müslüman davetçiler yardım ettiler. Bunlar arasında (yaklaşık) 380/990 yılı öncesinde Türk beldelerine giden ve buralardan sonra Esbânikid'e geçen ve orada vefat eden Ebu'l-Hasan Said b. Hatem el-Esbânikisi'de vardı. Bu devletin hükümdarlarının Müslüman olmasından, Karahanlı Devleti'ne komşu civar bölgeler etkilendi. Musa b. Sâtuk döneminde, 349/960 yılında çadırlarda yaşayan takriben 200.000 Türk ailesi İslam dinine girdi.⁸¹

Karahanlı Devleti'ne komşu olan Müslüman olmayan Türk kabilelerine karşı cihada çıkma geleneği konusunda, babasının tuttuğu yolu devam ettirdi. Buğra Han, adaletli ve ilim adamları ile fakihlere karşı iyilik sahibi bir hükümdardı. Kendisi hakkında "Resulullah'ın azatlı kölesi (Mevlâ Resulullah)" yazılmasını severdi.⁸² Buğra Han,

⁷⁷ el-Muheymid, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları" (*el-Karahâniyyûn ve Cühüdühüm fi Neşri'l-İslâmi*) *Mecelletü Câmiati'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyyi* dergisinin Riyad Safer 1417, çev. Ali Aksu, Sayı: 16, s. 273-31.

⁷⁸ Pritsak, "Karahanlılar" s, 253.

⁷⁹ el-Muheymid, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları", s. 273-31.

⁸⁰ Omelyan Pritsak, "Karahanlılar" *İA*, Cilt. 6, s.253.

⁸¹ el-Muheymid, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları", s. 273-31.

⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s.100.

“Şihabü'd-Devle” ve “Zâhirü'd-Da've” lakabını taşımıştır. Aynı şekilde kardeşinin oğlu hükümdar Ebu'l-Hasan Ali'nin yanında Türk topraklarında yaptığı cihatla da meşhurdur. Bu sayede, Hıristiyan ve Budistlerin büyük çoğunluğu arasında İslam yayıldı⁸³. Buğra Han, 383/993 yılında, Kaşgar'ın başkenti Buhara'dan dönüşü esnasında vefat etti. Ancak kardeşinin oğlu Ebu'l-Hasan Ali b. Musa, Müslüman olmayan Türklere karşı çıktığı savaşların birinde, 388/998 yılında şehit düşünceye kadar yönetimi sürdürdü.⁸⁴

Karahanlı Hakanlarının İslam'a karşı olan yaklaşımları, Sâ mânî Devleti hatiplerinin, halktan Karahanlılara karşı savaşmaya, Sâ mânîlere yardıma ve onları savunmaya çağırmalarına rağmen, halk tarafından sert mukavemetle karşılaşmaksızın Sâ mânîlerin başkenti Buhara'da hâkimiyet kurmalarının en önemli etkenlerindedir. İnsanlar Karahanlılarla savaşma hususunda fakihlerden fetva istediler, ancak fakihler onları bundan alıkoydular ve bu konuda şunları söylediler: “Şayet Karahanlı Devleti, din hususunda mücadele içerisinde olmuş olsalardı, o zaman onlarla savaşmak vacip olurdu, ancak dünyevî konulardaki çekişmeye gelince, bir Müslüman için kendi kendini tehlikeye atmasına ve kanının dökülmesine maruz bırakmasına cevaz yoktur. Kaldı ki, onların gidişatı güzel, dinleri sahihtir. O halde fitneden uzak durmak evladır” Sâ mânî Devleti'nin yıkılmasından sonra İslam dini, Karahanlıların eliyle doğuda yeni bir çıkış yaptı. Çünkü İslam, Türkistan'ın pek çok yönlerinde yayıldı. İslam'ın bu bölgelerde hızlı bir şekilde yayılması, İslam devletlerinin yöneticilerine bağlıdır.⁸⁵

İslam dininin Türkler arasında yayılmasında Karahanlı Devleti'nin büyük öneminin bulunduğunu belirtmektedir. Kur'an-ı Kerim, ilk defa bu devlet döneminde Türk diline tercüme edilmişti.⁸⁶

Karahanlılar, Mâverâünnehir beldelerini ele geçirdiklerinde, Gazneli Sultan Mahmud -görüldüğü gibi bu devletin alimlerinin ve hükümdarlarının inançlarının doğruluğundan ve mezhebî eğilimlerinden emin olmak istedi. Bu nedenle Karahanlı

⁸³ V. V. Barthold, *Moğul İstilasına Kadar Türkistan*, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990, s.393-395.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s.100-101.

⁸⁵ el-Muheyim, “Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları”, s. 273-318

⁸⁶ Abdülaziz Cengizhan, *Türkistan Kalbi Asya*, Türkistan 1945, s. 48-49.

hükümdarı İlek Han'a bir mektup yazdı. Mektupta şunlar yazılıydı: "Biz, Mâverâünnehir imamlarından, doğu âlimlerinden ve sayın hükümet ileri gelenlerinden, şu kavramların cevaplarını bize açıklamalarını istiyoruz: Nübüvvet, velâyet, din, islam, iman, ihsan, takva, emri bilma'ruf nehyi ani'l münker, sırât, mîzân, rahmet, şefkat, adalet ve fazilet nedir?" demiş.⁸⁷ Hakan, bu mektubun içeriğini öğrendiğinde, Mâverâünnehir'in her tarafından fakihleri çağırdı ve onlarla bu kavramların anlamları hususunda tartıştı. Bazılarını bu soruların cevaplarını açıklayacak risale telif etmekle mesul tuttu Hakan'dan bunun için dört ay süre istediler. Ancak Hakan'ın müslüman hatiplerden ve seçkin insnlardan biri olan ve aynı zamanda Muhammed b. Abduh el-Kâtib olarak da bilinen kâtibi şöyle dedi: "Ben bu sorulara iki kelimedede cevap veririm". İslam'ın ve doğunun ileri gelenleri bu durumu öğrendiklerinde, kâtibin isteğini kabul ettiler. Onun iyiliğini ikrar ettiler: Kâtip, ardından kalemi aldı ve soruların altına fetva tarzında açıklamalarını yazdı: Resulullah şöyle buyurmuştur: "Allah'ın emrine ta'zim; yaratıklarına şefkat". Fakihler bu duruma şaşkınlıkla ve "bu, mükemmel bir cevap; ve kapsamlı bir söz" dediler. Han, buna sevindi, fakihlerinin cevabına ihtiyaç kalmadı. Cevap Gazne'ye ulaştığında, yerinde bir cevap oluşu hususunda ittifak edildi.⁸⁸

Nasr b. Ali İlek Han 403/1013 yılında vefat ettiğinde kardeşi Ahmed Toğan Han, Karahanlı Devlet yönetiminde tek başına kaldı. Nasr, hemen Gazneli Sultan Mahmud ile barış anlaşmasına girişti. Böyle bir anlaşmaya girişmesinin amacı, kendini cihada hasretmekti. Gazneli Mahmud'a bu bağlamda şöyle dedi: "Senin Hind gazvesiyle, benim de Türklerle savaş ile uğraşmam ve birbirimizle uğraşmaktan vazgeçmemiz, İslam'ın ve Müslümanların yararınadır". Gazneli Mahmud da, Nasr'ın bu isteğine olumlu karşılık verdi. Böylelikle aralarındaki çekişmeyi, inanç bağı giderdi ve her ikisi de Müslüman olmayanlarla savaşmakla meşgul oldular."⁸⁹

⁸⁷ en-Nizâmî el-Arûzî es-Semerkandî, *Cehâr Makale*, çev. Esin Eren Soysal, Demavend Yayınevi, İstanbul 2016, s. 32-33.

⁸⁸ Semerkandî, *Cehâr Makales*. 33.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt.IX, 240,297.

Karahanlılar, Samaniler vasıtasıyla Müslüman oldukları gibi Gazneli Devletinin aslı kurucu sayılan Sebüktegin de köle olarak Samanilerin Memleketine gelince Müslüman olmuştur.⁹⁰

Maveraünnehr ve Horosan, Merkezi Buhara olan Samani sülalesi tarafından idare edilmekteydi. Ancak Türkler, Arap istilası sırasında Horosan ve Maveraünnehr’de bulunuyorlardı. Arapların gelişinden sonrada bölgede yaşayışlarında devam ettiler. Nitekim Samanilerin kuruluş yıllarında itibaren onların hüküm sürdüğü bölgelerde Türk şehirlerinin ve Türk ahalisinin bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Samanilerde diğer İslam Devletleri Türkleri Ordularına alıp onlara devlet idaresinde yer vermişlerdir. Merkezi idarenin otoriteyi zayıfladığı anda bu Türk Kumandanlar devlet içinde bir kudret elde ederek yarı bağımsız şekilde hüküm sürmeye başlamışlardır. Gaznelilerde Samani devletinin yıkılmaya yüz tutmasından faydalanarak ortaya çıkan Türk devletinden biridir.⁹¹

Gazne Devletinin kurucusu olarak Samanilerin Horosan Sipehsaları bulunan Alptekin’i gösterirler. Alptekin tahminen 880-881 yıllarında doğmuştur. Daha sonra Samani Emiri Ahmed b. İsmail’e köle olarak satılmış ve onun hassa askerleri arasında dahil edilmiştir. Sonradan yükselerek Hacib-i büzürg ve nihayet Sipehsalar olmuştur.⁹² Samani Emiri Mansur b. Nuh⁹³ tahta geçince buna muhalefet etmiş ve kendi adayını tahta çıkarmak için Buhara üzerine yürümek maksadıyla Nişabur’dan ayrılmış ancak ordusunun kendisine karşı bir hareket olabileceğini sezerek bundan vazgeçmiş ve hassa ordusu ile Belh’e⁹⁴ yönelip bu şehri almıştır. Daha sonra Mansur’un üzerine gönderdiği orduyu yenip güneye doğru inerek daha önceden bölgeye Türk topluluklarının yerleşmiş olduğu Gazne şehrini⁹⁵ Hindistan’a yapacağı sefer için kendisine uygun bir üs olarak seçmiştir ve dört aylık bir kuşatmadan sonra şehri bir

⁹⁰ W. T.Haig, “Multan” *DİA*, Cilt. 8, s. 578, Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara 1988, s.265.

⁹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1989, s. 14

⁹² Güler Nuhoglu , “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür”,(Basılmamış Doktora tezi), *İstanbul Üninersitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 1995, s. 3

⁹³ V.V. Barthold,“Mansur b. Nuh” *İA*. Cilt. 7, s.305.

⁹⁴ R. Hartmann “Belh” *İA*. Cilt. 2, s. 485-486.

⁹⁵ M. Longwarth Dames,”Gazneliler” *İA*,, Cilt 4, s. 741-748.

Hindu prensi olması muhtemel olan Levik'den almaktadır (Ocak 963) ve böylece Gazne Devletinin temelini atmış olmaktadır.⁹⁶

Gazneli devletinin başbuğları Türk asılidir ama halkının Türk olmadığı bir siyasi iktidardır. Yöneticilerin gelenek ve törelerinden çok yerel yönetimlerin gelenek ve göreneklerine bağlı kalınmıştır ve Hindistan'ın dışında İranlı hükümdarlarca yönetilmiş Samani rejiminin bir devamıdır. Gazneli devletin başında Türk beyleri vardır ki bu gerçekten önemliydi. Fakat Gazneli devleti beraberinde kendi geleneklerini ve düzenlerini getiren bir Türk halkının ortaya koyduğu bir devlet değildir.⁹⁷

Gazneli Devleti klasik İslam devleti özelliğinde bir devlet olmasına rağmen Orta Asya sınırlarda bulunan bu devletin ordusu ve halkı bir dereceye kadar Türk'tür.⁹⁸

Türk İslam devletlerinin İslam devletlerinden ayrıldığı noktalar özellikle "Hükümdarlık anlayışı devlette, askeri karakter, cemiyette dini davranış, toprak rejimi ve sosyal halklar da ayrılır. İslam devletlerinde meşrutiyetin şartı olarak hükümdarlığın takdisi, ülkede halife adına hutbe okutulması, para bastırılması, parada halifenin adının zikredilmesi bir de hakanın başının üstüsün de çetir taşınması İslami açıdan görülen yeniliklerdir. Ayrıca Türk hükümdarı Tanrı bağışı "kud" yoluyla yalnız yeryüzündeki insanlarını idare etmekle vazifeliydi. Fakat İslami telakide devlet başkanı Allah'ın elçisi Peygambere vekillik ettiği bütün Müslümanların başı (emirül Mu'minin) diye anılır.⁹⁹

Gazneli Devletini diğer Türk İslam devletleriyle karşılaştırdığımızda İslam kültürünün Türk Bozkır Kültürüyle kaynaşması çokta kolay olmamıştır. İlk İslam Türk siyasi kuruluşu olan Karahanlılar zamanı bu geçişi devlet seviyesindeki devresini teşkil eder. Orta Asya da halk büyük çoğunluğu Türk asıllı bir sahada kurulduğu için

⁹⁶ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 5-4, Merçil, "Gazneliler", *Büyük İslam Tarihi*, Cilt. 6, s. 225.

⁹⁷ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1994 s. 29-30.

⁹⁸ Togan, *Umumi Türk Tarine Giriş* s. 80, Bernad Levis, "İslam Devlet Müessesesi ve Telakkileri Üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt. II, Güz,2-4, İstanbul 1958, s.217-218.

⁹⁹ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1881, s. 66-73.

siyasi, içtimai ve hukuki yönden Türk olan bu devlet dini yönden İslamiyet’i temsil etmekle Türk İslam sentezini de bir köprü görevi görmüştür. Ancak Gazneli Devletinde bu sonuç görülmez. Çünkü yabancı etnik kültür üzerinde ince bir tabaka meydana getiren ve İslam dünyasının bir kenarında faaliyete geçen Gazneli idarecilerin bir yandan yerli unsura diğer yandan siyasetlerinin dışa dönük olması onları bu durumdan mahrum bırakmıştır.¹⁰⁰

Karahanlılar gibi devletken İslamiyet’i kabul etmeyip, Samaniler gibi köklü ve ciddi devlet teşkilatına sahip bir İslam devletine bir süre hizmet eden ve bir süre de ona tabi olarak varlığını sürdüren Gazneli Devleti Ortaçağ İslam devletinin özelliklerini devlet hükümet ve hakimiyet anlayışlarını aynen yansıtmaktadır. Teşkilat olarak da Abbasi Samani ve bunlar vasıtasıyla Sasani teşkilatını, aynı zamanda eski Türk Eftalit Gök-Türk ve Uygur geleneklerini kendisinin de görmekteyiz.¹⁰¹

Ortaçağ İslam Tarihinin umumi akışı üzerinde ne Karahanlılar ne de Gaznelilerin büyük bir tesiri olmadığı da bir gerçektir. Karahanlılar İslam dünyasının doğu ucunda mahalli bir devlet halinde kaldığı gibi Türk kökenin eseri Gazneli saltanatı da hiçbir zaman Türk ekseriyetine dayanan bir imparatorluklar haline gelmemiştir. İslamiyet’i kabul etmiş olan Karahanlılar doğu da cihad ile uğraşmakta ve İslam dünyasını o taraftan gelen istilalara karşı korumaktaydı. Kendisini İslam halifesine bağlı birer Müslüman emiri durumunda sayan Gazneli Devleti ise daha çok Hindistan sefer ve fetihleri ile meşgul idiler.¹⁰²

Gaznelilerde ki hâkimiyet telakisi sadece İrani, İslami veya Türki değil bunların aslında bir sentezidir. Çünkü onların aslen İranlı olan bir hanedanın uzun yıllar hizmetinde bulunduktan sonra hüküm sürdükleri topraklar üzerinde geçmiş milletlerin adetlerinden etkilenmemeleri veya mensup oldukları ve yıllarca bayraktarlığını yaptıkları bir dinin kaidelerini benimsememeleri ya da kendi ırk özelliklerini göz ardı

¹⁰⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.342.

¹⁰¹ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. K. Yaşar Koprıman ve A. İsmail Aka, Ankara 1975, s.112.

¹⁰² Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Yay. Orhan Köprülü ve Nermin Pekin, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 121.

ettikleri asla düşünülemez. Gazneliler hem din hem de millet bakımından karışık, yöneten zümre olan Müslüman Türkler de azınlıktaydı.

1.2.2.Hükümdarın Özellikleri

Yusuf Hass Hacib, “*hükümdarın ilk önce asil soydan gelmesi lâzımdır*” der. Zira, ona göre “*babası bey ise oğul bey doğar ve o da babası gibi bey olur*”. Yine ona göre, “*insanın soyu, tohumu iyi ise, insan da iyi olarak doğar ve iyi doğduğu için de başköşeye (tör’e) geçer. Bu yüzdendir ki beylik mukaddestir (ıduk) ve aslı temizdir. Aslı temiz olan daima temizlik ister. Bu yüzden halkın da temiz olması lâzımdır. Hükümdar, anasından doğarken beylikle doğup, görerek ve öğrenerek işlerin hangisinin daha iyi olduğunu bileceğinden, hükümdarlık beylerin işidir. Hükümdarlığın işini de beyler bilir*”. Yusuf Has Hacib’in sözlerinden anlaşıldığına göre kutlu soydan gelen ve dolayısıyla asil olduğu için hükümdar olabilen bir kimsede, ayrıca şu özelliklerin de bulunması gerekiyordu.¹⁰³

1.2.3.Cesur ve Kahraman Olması:

İyi bir hükümdar cesur (alp), kahraman (katığ), kuvvetli (kurç) ve pek yürekli (tonğ yürek) olmalıdır. Çünkü hükümdar, ancak cesaretli ile düşmana karşı koyabilir. Ancak korkan askerini cesaret alması için komutanın kahraman ve cesur olması lazım. Sebük Teginin babasının çok kuvvetli olması boyundaki gençlerin de ona boyun eğdiğinin, kendisinin de kahramanlığı, yiğitliği ve cesaretiyle Alptegin’in gözüne girdiğini dönemin kaynaklarından öğrenmekteyiz.¹⁰⁴ Cesur olmayan insanların elleri

¹⁰³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* s.159,160,161,163. Kutadgu Bilig’, Sadri Maksudî Arsal kısa bilgi vermiştir (Arsal, Hukuk, s. 102),bkz. Nuhoglu, “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür” s. 46-54 daha ayrıntılı için bkz; Abdülkadir Donuk, *Türk Hükümdarı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990.

¹⁰⁴Erdoğan Merçil, “Sebüktegin’in Pendnamesi”*İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt. VI, İstanbul 1975, s. 227-229, Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün Bugün*, İstanbul 1993, s. 76, Bahettin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, İstanbul 1993, s.76.

altındaki imkânları bile kullanmaktan aciz kalırlar.¹⁰⁵ Görüldüğü gibi hükümdarın sahip olması gereken özellikler arasından alp'liğin (cesur)arayan Karahanlılar ve Gazneliler bu hususta eski Türk geleneğine bağlı kalmışlardır.

1.2.4.Akıllı ve Bilgili Olması:

Kaynaklardan da anlaşıldığı gibi hükümdarlar ve devlet adamların öğütler şeklinde bulunan kaynaklarda en çok üzerinde durulan konu akıllılık ve bilgellik olmuştur. Yusuf Has Hacib'e göre ; “*bilgi ile halka baş oldular devletin ve milletin işlerini de akıl ve bilge ile idare edegeldiler.*”¹⁰⁶ ifadesiyle hükümdarın her zaman akıllı ve bilgeli olması gerektiğini anlamaktayız. Kutadgu Bilig de yer alan “*akıllıya kut ne güzel yakıştır; akıllıya ve iyi hareket edene bilgeliye saadet ne iyi uyar, düşün!*”¹⁰⁷ şeklindeki ifadesi bilgeliğin ve akıllığın ne kadar önemli bir özellik olduğunu görmekteyiz. Anlaşıyor ki Büyük Hun İmparatorluğundan beri Türk Hükümdarlarının önemli bir özelliği gerek Karahanlılar da gerekse de Gaznelilerde ve sonraki Türk devletlerinde bilgeliğe çok kıymet verilmiş ayrıca bilge hükümdarlık telakisini de devam ettirmişlerdir.¹⁰⁸

1.2.5.Doğruluk ve Fazilet Sahibi Olma (Erdemlik):

Eski Türklerin en az cesur ve bilgellik kadar değer verdikleri ve kendi hükümdarında görmek istedikleri bir diğer özellik de fazilet sahibi olmalarıdır¹⁰⁹ Alptekin'in örnek olarak gösterildiği davranış Alptekin'in doğruluğu ve fazilet sahibi olduğunun en iyi örneğidir; “*Horosan Emiri Nuh b. Nasr Buhara da ölünce büyükler ve hassa ümera göndererek; Nuh'un biri 30 biri de 16 yaşında ki oğlu var, hangisini*

¹⁰⁵Nizâmülmülk *Siyasetname*,s.135, M. Hanifi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 98-106.

¹⁰⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.161-162

¹⁰⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 163,38,44

¹⁰⁸ Taneri ,*Türk Devlet Geleneği*, s. 50, Bahattin Ögel , *Türk Kültürünün Gelişme Çağı II*, s. 64.

¹⁰⁹ Ögel , *Türk Kültürünün Gelişme Çağı II*, s. 67, Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, s. 98-106.

*padişah olarak getirelim dediler O da her ikisi de tahta ve saltanata laiktir. İkisi de Efendimizin oğludur. Ama ölen melikin kardeşi pişmiştir, zamanın soğunu ve sıcağını tatmıştır. Herkesi iyi tanır, her birinin kudret ve mevkiğini iyi bilir ve herkesin saygısını yerine getirir. Melikin oğlu küçüktür cihan görmemiştir, ordu mensuplarını iyi tutamamasından korkarım, padişahlık ve saltanat işini bilmez, melikin kardeşini tahta oturmaları iyi olur” diye haber gönderir.*¹¹⁰Hâlbuki Alptegin bütün Horosan’ı ele geçirecek ve hatta Samani devletini yıkacak gücü olmasına rağmen efendilerine karşı sadık ve dürüst davranmıştır. İbnü’l Esir de Sebükteğ’in’den hayırlı, adil, tam bir mürüvvet sahibi, sözünde duran, verdiği sözden dönmeyen birisi olarak bahsetmektedir.¹¹¹ Yusuf Hass Hacib de; “ *Tanrı kuluna kut ve fazilet nasibederse, onun tabiatı iyi ve hareketi de mükemmel olur. Bu bakımdan ülkeyi ve şehirleri idare ile, sulh ve sükûneti temin etmek için hükümdarın iyi tabiatlı ve binlerce fazilet sahibi olması lâzımdır. Tanrı kime bu iyi tabiatı ve bununla birlikte iyi hal ve hareketi kısımet ederse bu dünya her türlü nimeti ile birlikte onun olur. Eğer bir hükümdar kötü tabiata sahip olursa, her işi ters gider ve sevinç yerine keder bulur”* hükümdarın fazilet sahibi olmasına dikkat çekmektedir.

1.2.6.Cömertlik:

Türklerin hükümdarlarında ve bütün idarecilerinde görmek istedikleri faziletlerden biri de cömertliktir. Yusuf Has Hacib de görülen ifadeler şöyledir; “*beyler cömert olursa isimleri dünyaya yayılır ve bunların nam ve şöhretleriyle dünya korunur. Beyler cömert olursa etrafına çok asker toplanarak ordu olur, insan da asker ve orduyla istediğine kavuşur.*”¹¹² Anlıyoruz ki asker bakımından kuvvetli olmak nam ve şöhret sahibi olmak için cömertlik gerekir. Yani hükümdarın kahraman, şöhretli, bilgili olması geleneğinin Karahanlı ve Gaznelilerden çok daha önce hükümdar unvanlarıyla yer alacak kadar yaygın olduğunu görmekteyiz. Nizâmülmülk de ise benzer öğütler bulunmaktadır; “*Mahmut veziri Şemsü’l Kufat Ahmed’e yüzünün güzel*

¹¹⁰Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 138.

¹¹¹ İbnü’l Esir, *el-Kâmil fi’t-Târih*, Cilt. IX, s. 130.

¹¹² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 163, 202,204.

olmamasından dolayı halkın beni sevmemesinden korkuyorum, Halk padişahlar adedince, güzel yüzü sever der. Vezir ise; Ey efendimiz halkın seni sevmesi için bir iş yap, kadın- erkek, avam- has herkes seni canlarından daha fazla severler Senin emrinle kendilerini ateşe saya atarlar demiş, Sultan Mahmut ise; ne yapayım? diye sorar, vezir ise; “altını düşman bil ki, cümle alem seni dürüst dost edinsin” der. Bu sultan Mahmut’un hoşuna gider pek çok cömertlik payeleri görülür.¹¹³ Karahanlılar için ise Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig de hükümdarın cömertliği ile ilgili şu bilgileri bize vermekte: “Ey kahraman; vur, al ve aldıklarını yine yiğitlere ver. Cömert ol, bağışla yedir ve içir, eğer malın eksilirse tekrar vur, al ve eksileri tamamla” bunun gibi Kutadgu Bilig de sayısız beyit bulunmaktadır. Türk idare anlayışında hükümdara yüklediği en önemli görev halkı ve etrafındakileri doyurmak olduğunun bir başka ifadesidir.¹¹⁴

1.2.7.Yumuşak Huylu, Alçak Gönüllü, Dürüst ve İyi Tabiatlı Olmak:

Türk geleneğinin hükümdara sunmuş olduğu bir diğer özellikte budur. Dönemin eserlerinden de anlıyoruz ki hükümdarlar bu vasıflara sahip olmadıkları zaman halkını idare etmekte eksik kaldığını ve tanrı tarafından verilen kut ‘un geri alınacağı inancı mevcuttu. Yine dönemin ana kaynağı özelliği taşıyan Yusuf Has Hacib’in bize sunmuş olduğu eserinin beyitlerinde şu ifadeler yer almaktadır; “halk için Bey’in çok seçkin, özü sözü doğru ve tabiatı güzel olmalıdır”, “ tanrı kuluna kut ve fazilet nasip ederse onun tabiatı iyi ve hareketi de mükemmel olur. Bu bakımdan ülkeyi ve şehirleri idare ile sulh ve sükûneti temin etmek için hükümdarın iyi tabiatlı ve binlerce fazilet sahibi olması gerekir. Tanrı kime bu iyi tabiatı ve bununla birlikte iyi hal ve hareketi kismet ederse bu dünya her türlü nimet ile birlikte onun olur. Eğer bir hükümdar kötü tabiata sahip olursa, her işi ters gider sevinç yerine keder olur.”¹¹⁵ Anlıyoruz ki Türk telakisi kut gibi faziletli olmayı da bir tanrı lütfu olarak sayılmış ve bu da iyi bir hükümdar olmanın gerekliliğinden bilmişlerdir. Gazneli

¹¹³Nizâmülmülk, *Siyasetname* s. 60-61.

¹¹⁴ Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 90.

¹¹⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* s.77,161-163.

hükümdarı Sebüktegin'in oğluna; *“yiğit kimselere iyi davran okşa ki sana karşı müşfik olsunlar. Böyle davranırsan bir işin düştüğü vakit, eğer sabah emredersen ordunun hepsi bütün silah ve teçhizatı ile kuşluk vakti ata binmiş olurlar.”*¹¹⁶ Şeklinde ki ifadesi hükümdarın sahip olması gerektiği özelliklere vurgu yapılmıştır. Dönemin ana kaynaklarından da gördüğümüz üzere hem Karahanlıların hem de Gazneli devletinin eski Türk hâkimiyet telakisinin devamı niteliğini taşımaktadır. Yine Kudadgu Biliğe baktığımız zaman hükümdara hitap ederken ; *“bey mütevazı ve alçak gönüllü olmalı suçlu kimselerin de suçunu affetmelidir”*¹¹⁷ ifadesi affedici özelliğine atıftır. Sultan Mahmut'a göre; *“bir padişah can alma durumunda dikkatli olmalı, kolay kolay cana kıymamalı. Çünkü akıllı bir padişah insanlardan aldığı bir şeyi iade edebilmeli, telef ederse yerine başkasını koyabilmelidir, ancak can böyle değildir.”*¹¹⁸ şeklinde ki ifadeler eski Türk devlet geleneğinin bir devamı mahiyetindedir.

1.2.8.Uyanık Olmalı İhmalkâr Olmamalı;

Türk devlet telakisinde tedbir ve uyanık olmak devletin selameti için çok önemlidir. *“uyanıklık ve ihtiyatı çok kimseler övmüştür, ihmal yüzünden binlerce insan ölmüştür”*¹¹⁹ ifadeleri devletin tedbirliğine ve uyanıklığına atıftır. Gazneli hükümdarı Sebüktegin'in öğütlerinden de bunu görmekteyiz ; *“iki üç yıl amillik yapmış olan durumunu sor ve hesabını al, Onun üzerindeki halktan haksız olarak aldığı sabit olan şeyi, al ve hak sahibine geri verBu malı hiçbir suretle hazineye koyma”*¹²⁰ *“Kendi dostunu ve düşmanını tanımalısın insan tabiatına vakıf olmak, tam bir uyanıklık ve mükemmel bilgi ister.Bu husus deneme ile elde edilebilir, böylece mallara ceza ve mükafat verdiğin zaman herkesin karakterini anlamayabilirsin.”*¹²¹

¹¹⁶ Merçil, “Sebüktegin'in Pendnamesi”, s. 230, Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağı II*, s.91, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 91.

¹¹⁷ Yusuf Has Hacib , *Kutadgu Bilig*, s.165,167,169.

¹¹⁸ Merçil, “Sebüktegin'in Pendnamesi”, s.230, Reşidü'd-din Fazullah, *Câmiu't Tevârih*, (çev. Erkan Göksu,H.Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat ,İstanbul 2014, s.105.

¹¹⁹ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.93.

¹²⁰ Merçil, “Sebüktegi'nin Pendnamesi”. 230.

¹²¹Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s.62, Merçil, “Sebüktegin'in Pendname”, s.231, Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 84.

ifadelerin Türk devlet geleneklerinin her dönemde neredeyse tamamen aynı olduğunu görmekteyiz.

1.2.9.Adil Olmak, İyi Kanunlar Koymak;

Hükümdarda bulunması gereken bir diğer unsur ise adil olması ve bu adilliğine karşılık halkını adaletle idare edebilmesi için iyi kanunlar koyması gerekmektedir. Dönemin önemli eseri olan Yusuf Has Hacib'i beyitlerinde bu konuya da etraflıca yer verilmiş ve şöyle eklemiştir; *“hangi hükümdar memlekette doğru kanun koydu ise o, memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır. Memlekette uzun süre hüküm sürmek isteyen bir bey kanunu doğru yürütmeli ve halkını korumalıdır. Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer, zulüm ile ise, ülke eksilir ve dünya bozulur. Eğer beyler gönüllerini temiz tutar ve kanunu tatbik ederlerse beylik bozulmaz ve uzun süre ayakta durur”*¹²² şeklindeki ifadeler eski Türk hükümdarlarında aranan önemli bir özellik olduğunu beyitten de açıkça anlamaktayız. Hatta Karahanlı hükümdarlarının büyük bir kısmı adil hükümdarlar olarak şöhrete sahip olduğunu¹²³ ve Batı Karahanlıların hükümdarlarının hepsi tarafından kullanılan *“el müeyyed-el Adl”* unvanı kullandıklarını kaynaklarımızda görmekteyiz.¹²⁴ Anlıyoruz ki gerek Karahanlı Devleti gerekse de Gazneli devletinin eski Türk devlet telakisini devam ettirmişlerdir. Hükümdarlarda aranan bir diğer özellik ise; içki içmeme, fesatlık yapmama, kumar oynamamakta yer almaktadır. İçki ve fesatlık yapar ise hükümdar elinden kut'unun alınacağı inancı vardır. Kumar oynarsa hükümdar ülkesinden bile olur ve kötü duruma düşer. *“Dünya beyleri şarabın tadını alırlarsa memleketin ve halkın bundan çekeceği zahmet çok acı olur.”*¹²⁵ Karahanlı Hükümdarlarının içki içmemeleri ile ilgili İslam dünyasında büyük bir şöhret kazandığını dönemin ana kaynağından öğrenmekteyiz.¹²⁶ Sebüktegin'in yine öğütleri arasın da haramdan sakınmak için verdiği öğüt şöyledir; *“Büyük günah işleme, eğer sen günahkâr olursan halkı ahlaksızlık ve günahkârlığı için*

¹²² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 165,166.

¹²³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s.100,240,298,299.

¹²⁴ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 95.

¹²⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.170.

¹²⁶ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s. 299.

*cezalandıramazsın*¹²⁷ ifadesi hükümdarın sahip olması gereken özellik üzerinde durmuştur. Aynı zamanda Yusuf Has Hacib'in de belirttiği gibi *“Bey hem açık hem de alçak gönüllü olmalı, suçlu kişilerin suçunu bağışlamalı. Halkın başı olan beye himmet gerek, bu himmetle birlikte mürüvvetle gerek, bey memleket ve kanunu siyasetle düzene halk da onun siyasetine bakarak hareketini tanzim eder.”*¹²⁸ Bu beyitten de anladığımız gibi iyi bir hükümdarın siyaset işinde usul ve düzeni iyi bilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Anlıyoruz ki gerek Karahanlı gerekse de Gazneli devletlerinin ideal bir hükümdar akıllı ve bilgili olmalı, cesur ve kahraman olmalı, doğru ve fazilet sahibi olmalı, eli açık olmalı, yumuşak huylu ve alçak gönüllü olmalı, sabırlı, affedici ve merhametli olmalı, zalim olmamalı olduğu taktir de tanrı kut'unu geri alacağı inancı mevcuttur. Bu eski Türk telakisinin yüzyıldır devam ettiğinin bir kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkler hükümdarın iyi ya da kötü oluşunu Tanrının yaradılışına bağlar ve hükümdarlar kötü olursa beyleri, milleti birbirine düşer. Bey ile halk anlaşma ve karşılıklı saygı içinde olmaları en önemli şart olarak kabul edilmektedir.

1.3.Hükümdarın Vazifeleri

Hükümdar ülkesini tanzim ve idare ederek halkını refah içinde yaşatmak Türk devlet anlayışının ve idare felsefesinin temelini, halkını zengin kılarak refah içinde yaşatmak Türk geleneğinin önemli vazifelerinin başında gelmektedir. Sultan Mahmud'un Harzemşah Ebu'l Abbas Me'mun'a yazdığı mektupta; *“Orada hükümetin icraatında tam manasıyla aciz ve zafiyet içinde olduğunu, ileri gelenlerin ve devlet büyüklerinin, hükümdarın fermanına uyması lazım iken hükümdarlarına şunu yap, şunu yapma diyebildiklerini, böyle bir padişahın da mülkünde tam bir tasarrufu olamayacağı bu yüzden de böyle bir kavmin bir orduya terbiye edilmesi gerektiğini, bu iş için ordu hazırlayıp hem kavme hem de gaflet içindeki Emire, emirliğin nasıl*

¹²⁷ Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 88, Merçil, “Sebüktegin'nin *Pendnamesi*”, s. 230-231.

¹²⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.172.

yapılacağını göstereceğini, çünkü aciz adamın emirlik yapamayacağını¹²⁹ söylemesi hükümdarın ülkenin idaresine ve otoritesine vermiş olduğu önemi göstermiştir. “Tanrı yarık verdiği için; kut’um var olduğu içi, kısmetim var olduğu için! ölmek üzere olan milleti dirilterek eğittim!, çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım!, azıcık milleti çok kıldım !... ”¹³⁰ ifadelerinden de anlıyoruz ki Karahanlı ve Gazneli devletleri bu anlayışı geniş ölçüde devam ettirmişlerdir. “ Vur al ve halka dağıt ”¹³¹ şeklindeki ifadeler ülkede fakir insanlar bırakmamak halkın her ihtiyacını karşılamak hükümdarın en önemli vazifesi olduğunu Kutadgu Bilig’de de görmekteyiz.

“Bey insanlara faydalı ve cömert olmalı, dünya halkına ondan tokluk görmeli. Ey hâkim hükümdar güneş gibi parla, halk senin sayende bol yiyecek ve içeceğe kavuşsun, Tanrı senin boynuna bir emanet yüklemiştir, bu emaneti gözet (zira) onu sana soracaktır.”¹³² “Bey halk için bir kut’tur, bu bakımdan halkını da kutlu kılması lazımdır. Halkın kutlu olması için ise karnının doyması gerekir. Beyler dibi inci dolu bir denizdir, denize yakın duranlar ise zenginleşmelidirler.”¹³³ “Ey devletli hükümdar, eğer kullarından fakirlik adını kaldıramazsa bir kimse nasıl bey olur?”¹³⁴ Açıkça ifade edildiği gibi hükümdar hükmünü iyi yapabilmesi için ordusunu, hizmetindeki görevlileri ve en önemlisi halkını doyurması ve kollaması gerekmektedir. Bu anlayışın her iki devlette de önemli olduğu bilgisine ulaşmaktayız.

Hükümdarın önemli bir diğer vazifesi ise; kanunları düzenleyip tatbik ederek düzeni sağlayıp adaleti temin etmektir. Türk hâkimiyet telakisinin ilk dönemlerinden beri hükümdara yüklediği görevlerin en önemlilerinden biri düzgün kanunlar koymak ve bu kanunları da adaletle yerine getirmektir.

“Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler... Ey Türk bodunu devletini, töreni kim bozabilir?.. kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi... Devletini, töresini terk etmiş.. O(İlteriş) ataların töresine göre bodunu teşkilatlandırdı... Töre gereğince amucam

¹²⁹ Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 88, daha ayrıntılı bilgi için bkz Merçil “Gaznelilerin Kirman Hakimiyeti”, *DİA*, Cilt. 24, s. 41.

¹³⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağı II*, s. 75.

¹³¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* s. 180.

¹³² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* s. 396-397.

¹³³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* s. 396.

¹³⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* s. 231.

tahta oturdu... ”¹³⁵ Karahanlı döneminin ana kaynağı olan Yusuf Has Hacib’in eseri Kutadgu Bilig de hükümdarı temsil eden Kün Togdıya “koni törü”(adil kanun) lakabını vermesi hükümdarlığın devamlılığı için düzgün kanunlarla mümkün olabileceğini göstermiştir. Bu da bize Eski Türk geleneğinin nasıl bir canlı örneği olduğunu göstermektedir. Yusuf Has Hacib “devletin direği, temeli sağlamlığı, esası ve kökü iki şeye bağlıdır: Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun diğeri de hizmette bunlara dağıtılan görülmüş”, “kanun ile ülkeler genişler ve dünya düzene girer”¹³⁶ ifadeleri bu anlayışın Karahanlı Devletin de ne kadar önemli olduğunu ve eski Türk geleneğini devam ettiğini açıkça dönemin ana kaynağından görmekteyiz.

Gazneli devletine baktığımız zaman ise; “ Gazneli Mesud bir gün Gurgan’a gideriken, yolda kendisine gelen bir mazlum bir mevlazade’nin bir koyununu aldığını şikayet eder. Mevlazade’yi buldurarak sorgulayan Sultan Mesud adamın maaşlı olduğunu anlayınca onu astırır ve malını mülkünü koyun sahibine verir”¹³⁷Anlıyoruz ki Karahanlı ve Gazneli devletleri eski Türk geleneğinde adaletin, kanunun ne kadar mühim olduğunu kendi devlet teşkilatında sürdürmüş olması yüzyıllar sonra bu geleneğin devamı olduğunu görmekteyiz.

Türk hükümdarların önem vermiş oldukları bir diğer husus ise; savaş gücü ile devleti düzen için de bulundurmak ve fetihler yapmaktır. Eski Türk geleneğine uygun olarak Karahanlı ve Gazneli devletleri bu hususta da eski Türk devlet geleneğini devam ettirmişlerdir.¹³⁸ Karahanlı döneminin ana kaynaklarından olan Yusuf Has Hacib’in eserindeki ifadeler şöyledir: “eğer ülke tutulursa kılıç ile tutulur, eğer ülkeye hükmetmek icap ederse kalem ile edilir” ifadeleri bu anlayışın açık bir şekilde bize sunmaktadır. “ Becerik ve kahramanlık isteyen işler için cesareten yoksun insanları

¹³⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 237-238, Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağı II*, s.72, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 10, İbn Fadlan “İbn Fadlan Seyahatnamesi”, (çeviri: Lütfi Doğan), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt. I*, Ankara 1954, s. 92 Tahsin Bekir Balta, “Türkiye’de Hukuk Devleti Anlayışı” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* Cilt. 15, Sayı 03, Ocak 1960.

¹³⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* s. 165,166,17.

¹³⁷ Abdurrahman İbnü’l Cevzi, *El Muntazam Fi Tarihi’l Ümem’de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014, s. 9, Merçil, “Sebüktegin’in Pendnamesi”, s. 230, Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 34-37. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1965, s. 69-70.

¹³⁸ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağı II*, s. 68.

huzurunda tutma."¹³⁹ Anlıyoruz ki ülkeyi tutmak sadece kılıç ile değil kalem ile birlikte bir bütün halinde olmasına vurgu yapılmıştır. Ülkeye de hükümdar ancak kılıç (ordu) ile hâkim olabilir. Kılıcı olmayan hükümdar ülkeye hâkim olamaz. Diğer bir yandan savaş gücü ile toprak elde etmek ayrıca bir gelir kaynağı olarak görülmekte ve bunu da hükümdarlarından beklemekteler. Yusuf Has Hacib'in "*avcı Akdoğan'a nasıl yem temininde güçlük yok ise tıpkı onun gibi cesur ve gözü pek hükümdar için mal sıkıntısı söz konusu olamaz*"¹⁴⁰ ifadesinden de anlayacağımız gibi hükümdarlarından beklediklerini açık bir şekilde anlamaktayız. Görüyoruz ki fetihler yapmak ve bu fetihlerden gelir elde etmek bu gelir ile halkını doyurmak Türk devlet geleneğinin bir gerekliliğidir. Yine hükümdarın önemli görevlerinden bir diğeri ise vergilerin düzenli bir şekilde toplanmak hâkimiyetin bir göstergesidir.

Hükümdar ülkesini tanzim ve idare ederek halkını refah içinde yaşatmak, halkın her ihtiyacını karşılamak, kanunları düzenleyip tatbik ederek düzeni sağlayıp adaleti temin etmek, savaş gücü ile devleti düzen için de bulundurmak ve fetihler yapmak Karahanlı ve Gazneli devletinde eski Türk devlet geleneğinin bir devamı olduğunu görmekteyiz. Yukarıda daha ayrıntılı bir şekilde bahsetmiş olduğumuz hükümdarın vazifesinin iki devleti karşılaştırdığımızda farklılıkların olmadığını görmekteyiz.

Fetihler yapmak ve bu fetihlerden gelir elde etmek, bu gelir ile de halkını doyurmak Türk devlet geleneğinin bir gerekliliğidir. Yine önemli görevlerden olan vergileri de düzenli bir şekilde toplamak hâkimiyetinin bir ispatıdır. Çünkü eğer halkı vergi ve haracını vermiyorsa devlete karşı isyan etmiş sayılır.

1.4.Hükümdarlık Alametleri:

İslamiyet'i devletin resmi dini olarak kabul eden ilk Türk devleti Karahanlılar'dır. Karahanlıların İslamiyet'i kabul etmeye başlamaları ile Türk devlet

¹³⁹ Aydın Tanerli, *Türk Devlet Geleneği Dün Bugün*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.s. 31, Merçil, "Sebüktegin'in Pendnamesi", s. 232, M. Hanefi Palabıyık, "Gazneli Devleti Saray Teşkilatı", Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ,Erzurum 1996 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 91.

¹⁴⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.173-174, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 110-111.

teşkilatının yapısında da bir takım yenilikler ve değişiklikler yapılmaya başlandı. İslam devletleri Abbasi liderlerinin ruhani hâkimiyetlerini kabul etseler de siyasi yapıyı etkilemelerine çok da izin vermemişlerdir. Yani hakiki ve fiili değil sadece sembolik bir özellik taşımaktadır.

Yeni bir hükümdar tahta çıktığı zaman meşrutiyetin şartı olan hükümdarlığın halife tarafından onayını ifade eden bir menşur¹⁴¹ gönderilmesi, hükümdarın başı üzerine de çetr taşınması ve ayrıca Abbasi hilafetinin resmi rengi olan siyah bayrak, siyah hil'at yollanması bu hakimiyetin halife tarafından verildiğinin anlamıdır. Ayrıca hutbelerde ve basılan paralarda halifenin ismi okunması şartıyla kendisine bağlı olarak tanıdığını ifade etmektedir. İslamiyet'i ilk kabul eden Karahanlı hükümdarı Saltuk Buğra (Abdülkerim) dan sonra Türk İslam devletleri Müslüman isim ve lakaplarını kullanmaya başlamışlardır. İslam dünyasının doğusunda kurulan Samani devleti ile Gazneli devleti birinci dereceden önemlidir. Bu devletlerde Abbasi devletinin bir örneği olarak almış oldukları yenilikleri gerek devlet teşkilatına gerekse idari yapısına yansıtmış ve bunu da kendinden sonra Türk İslam devleti olan Büyük Selçuklu İmparatorluğuna bir örnek teşkil etmişlerdir.

Karahanlı Devleti hükümdarlığı Bozkır ili meşrutiyet kurallarına dayanmaktadır. Kutadgu Bilig de bunu görmekteyiz. Yani bağımsızlığını “kut” ve “töre” geleneğine dayandırılmıştır. Gazneli devletinde ise hükümdarlık; Türk, İran ve de İslam devleti özelliğini taşıdığını görmekteyiz.

Eski Türk devlet geleneğindeki hâkimiyet alametleri, İslamiyet'i kabul etmeleriyle bu geleneğini İslamiyet ve kendi gelenekleri çerçevesinde harmanlayıp devam etmişlerdir. İslam âleminin hükümdarı halifedir. Hilafet alameti olarak; halife adına hutbe okutmak, bayrak, hırka, asa, yüzük, para bastırmak, hil'at, sancak, nevbet, saray, taht gibi hükümdar alametlerini yapmak gerektiğini görmekteyiz.¹⁴² Halife kendisini

¹⁴¹ Canib'icelil'ihazreti padişahiyeden ihsan buyrulan vezaret ve müşüriyet rütbesinin fermanı hümayünü. Müdevvire şebih olup da üstü sütuh-ısağireden ibaret olan şekli mücessem; Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, TDK Ankara 2015, s. 782.

¹⁴² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988, s. 3-4.

İslam dünyasının hem maddi hem de manevi¹⁴³ sahibi ve hâkimi gördüğünden hükümdarlık alametleri vermesi tabii görülmektedir. Yani halifeden bu onayın alınması gerektiğini görmekteyiz.

İslam dünyasında hükümdarlık alametleri nasıl bu kadar önemli ise Türklerinde devletleri için bir takım alametleri de bir o kadar önemlidir. Örneğin; başkent “kutlu başkent” gerek devletin gerekse milletin sembolüdür. Sonsuz bir devlete sahip olmak ancak başkent idaresiyle mümkündür. Türk hükümdarları yeni aldıkları ülkelere hâkimiyetin sembolü olarak kendi saraylarını yaparlar ve saray ayrıca içindeki taht hâkimiyetinin önemli bir sembolüdür. Diğer hükümdarlık alametlerinden “olag” yani hükümdar atı ile bu çadıra dikilen “tug” ve bayraktır. “Tug” ise bir devletin bağımsızlık sembolüdür.¹⁴⁴ Yine hükümdarlık “tacı” hâkimiyetin sembolüdür. Kısaca hükümdarlık sembolleri gerek İslamiyet öncesi gerekse İslamiyet sonrası hâkimiyetin sembolünü bazı nesnelere anlamlandırmaktadır.

Yukarıda da kısaca bahsettiğimiz Türk İslam devletlerinden olan Karahanlılar da ve Gazneliler de bu hâkimiyet sembollerini karşılıklı benzerliklerinin olup olmadığını vermeye çalışacağız.

1. Unvan ve Lakaplar
2. Hutbe
3. Sikke
4. Hükümet Merkezi (Payitaht)
5. Saray
6. Otağ
7. Taç
8. Çetr
9. Taht
10. Bayrak
11. Tus

¹⁴³ Mehmet Altay Köymen , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III*, TTK, Ankara 2011, s.74. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Aydın Tanerli, *Harzemşahlar*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 98, Ali Sevim ve Erdoğan Merçil , *Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1995 s. 499.

¹⁴⁴Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağı*, s. 66-697.

12. Nevbet

13. Hil'at¹⁴⁵

Yukarıda bahsettiğimiz hükümdarlık alametlerinden ilk ikisi manevi, üçüncü sıradaki hem manevi hem de maddi, diğerleri ise maddi alametler olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁶

1.4.1.Hükümdarın Unvan ve Lakapları:

Türk devletlerinde lakap ve unvan eski bir gelenektir. Kaşgarlı Mahmud “at atmak” ifadesini kullandığını ifade etmektedir.¹⁴⁷ Özellikle “kasa” kelimesini yaygın lakap olarak kullandığını görmekteyiz. Örneğin Hun İmparatorluğunun başında bulunan hükümdarın asıl ismi değil lakabı (kara-ton) “siyah renkli elbise” olduğunu bilmekteyiz¹⁴⁸

Karahanlı devleti eski Türk devlet geleneğini devam ettirmiş ve eski Türk devlet adamlarının kullandığı unvan ve lakapları da kullanmıştır. Örneğin “Bey” ünvanı gerek Yusuf Has Hacib’ten eserinden gerekse de Kaşgarlı Mahmud’un Divanü Lügati Türk isimli eserinde hükümdarların bu ünvanı kullandığını açıkça belirtmişlerdir. Yusuf Has Hacib; “*Eğer dikkat edersen görürsün ki dünya beyleri arasında en iyileri Türk beyleridir. Bu Türk beyleri arasında da adı meşhur olan ve ikbali ayan beyan olan Tonga Alp Er’idi.*”¹⁴⁹ ifadesi Türk devlet geleneğinin önemli bir özelliğini göstermesi bakımından mühim olmuştur. Karahanlı hükümdarlarının kullandıkları bir diğer unvan ise “İlig”dir.¹⁵⁰

Karahanlıların hükümdar için kullanmış oldukları “ilig” ünvanını Hun, Göktürk, Uygur, Hazarlar ve Selçukluların kullandığı bilinmektedir. Ancak bu ünvanı daha yaygın bir şekilde kullanan devlet Uygurlular ve Karahanlı devleti olmuştur.Yani

¹⁴⁵ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III*, s. 74, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.128, Sevim- Merçil, *Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 495, Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 96.

¹⁴⁶ Köymen, *Saray Teşkilatı*, s. 9, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.128.

¹⁴⁷Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, çev; Besim Atalay, *TTK, Ankara 2006, Cilt.3*, s. 250.

¹⁴⁸ Nebi Bozkurt, “*Lakap*” *DİA*, Cilt. 27, s.66.

¹⁴⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.276,277.

¹⁵⁰ Osman Turan, “İlig Ünvanı Hakkında”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt.7, s197.

buradan da anlıyoruz ki Karahanlı devleti eski Türk Devlet geleneğinin bir nevi temsilcisi olmuştur.¹⁵¹

Karahanlı hükümdarlarının en çok kullandıkları ünvanlar “Han” ve “Hakan” olarak görmekteyiz. Ancak bu ünvanlar Karahanlılara özgü ünvanlar değildir. Çünkü bu ünvanların daha eski Türk devletlerinde hükümdarlar tarafından kullanılmış olduklarını bilmekteyiz¹⁵² Fakat Karahanlılar bu ünvanları tek başlarına kullanmadılar. Önlerine hayvan adları Arslan, Bugra, Tangu yada Kara, Kadir ve Kılıç gibi sıfatlar ile birlikte kullanmışlardır.¹⁵³ Ancak Arslan Han ifadesi Karahanlılar için yeni bir ünvan olmayıp, bu ünvanı Uygurlar kendi hükümdarı için daha önce kullanmışlardır¹⁵⁴

Karahanlıların yaygın olarak kullandıkları bir diğer ünvan ise “Kadir” ünvanıdır. Karahanlı hükümdarlarına Kadir Han diye hitap edildiğini bilmekteyiz¹⁵⁵ Karahanlı hükümdarlarına verilen diğer ünvan ise “Kılıç” ünvanıdır. Hükümdarlarına Kılıç Han ifadesi kullanılmıştır.¹⁵⁶

Ayrıca Yusuf Has Hacib’de belirtilen bir diğer hükümdarlık ünvanı ise “*iduk kut(idi kurt)*” dur. Göktürkler döneminde Beş Balık bölgesinde yaşayan Basmillerin hükümdarlarına da bu ünvanın verildiğini anlamaktayız. Aynı zamanda Uygurlarında aynı coğrafya da bulunması ve onların hükümdarlarının da bu ünvanları kullanmaları eski Türk devlet geleneğini devam ettirdiklerini göstermektedir.¹⁵⁷

XI. yüzyıllarda Karahanlıların gerek hükümdarlarına gerekse de hatunlarına kullandıkları ünvanlardan biride “Terken”¹⁵⁸ ifadesidir. Kaşgarlı Mahmut bu ünvan hakkında “*il’e melik olan için Hakaniye Türklerinin kullanmış oldukları bir ünvanıdır;*

¹⁵¹ Arsal, *Türkiye Tarihi ve Hukuk*, s.78.

¹⁵² Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağı II*, s. 62, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 299.

¹⁵³ Pritsak “Karahanlılar”, s. 253.

¹⁵⁴ Bahaddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.123.

konu için bkz; Bahaeddin Ögel, “Uygurlar’ın Menşe Efsanesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1-2, s.22.

¹⁵⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.447.

¹⁵⁶ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 137.

¹⁵⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.343,354,433,1335.

¹⁵⁸ Meral Altındal; *Osmanlıda Kadın*, Altın Kitaplar Yayınevi, İnsan ve Toplum Dizisi, İstanbul, 1994, s.9.

A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari- Askeri Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s.30,31, Sadettin Gömeç, “Terken ünvanı Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 17/ 2 (2010),s.109.

hakanlık makamında bulunmayanlara bu sözle hitap edilmez, anlamı da itaat edilen demektir” şeklinde ifadesi “Terken” kelimesinin “hakan” sözüyle karşılık bulması bu unvanın anlamını bize açıkça göstermektedir¹⁵⁹

Ancak diğer saydığımız unvanların yanı sıra bu unvanıda ilk kullanan tartışmasız Uygurlular olmuştur. Yani Karahanlılar için yeni bir şey olmadığını eski Türk devletlerinde kullanmış olduklarını anlamaktayız. Karahanlılardan sonra ise Selçuklular, Harzemşahlar, Salgurlular, Karluklular, Karahitaylar tarafından da kullanıldığını kaynaklarımızda açıkça anlamaktayız.¹⁶⁰

Karahanlıların hükümdarlarına vermiş oldukları Türkçe unvanların yanı sıra İslami lakapların da kullandıklarını görmekteyiz. Batı Karahanlılarda Ebu İshak İbrahime’ e halife tarafından 1061 yıllarında hil’at ve unvan verildiğini İbnü’l Esir’den öğrenmekteyiz¹⁶¹

Ancak Buğra Han Harun’un halife tarafından onaylanmadan *şihabü’ d devle, zahirü’ d da’va* gibi unvanı kendisi doğrudan onay almadan kullandığını bilmekteyiz. Bazı Karahanlı hükümdarları bu yolla benzer unvanlar kullandıkları kaynaklarımızda belirtilmektedir. Fakat gayri meşru yönden kullanmış oldukları unvanların yanı sıra hükümdarlarının çoğunun İslami unvanlarını sikkelerin üzerinde ve ayrıca halifelerin isimleri ile birlikte ifade edilmesi bu unvanların meşru yollardan aldıklarına bir kanıttır. XIII. yüzyıla doğru¹⁶² “sultan” unvanını kullanmış olduklarını ve bu unvanında Kutadgu Bilig’in bir yerinde “ilig”in karşılığı olarak “sultan” ifadesine yer verilmiş olması Karahanlıların bu unvanı bildiğini ve bunu benimsemeye açık olduklarını görmekteyiz.¹⁶³

Nizâmülmülk eserinde ; *“her dönemde devletin başına felaketler gelir işinde ehil olmayanlar yönetimi ele geçirebilir. Soysuzlar kendisine padişahın ve vezirin lakabını hak buyururlar. Kendilerine on lakap da verse doyumsuz olurlar ve on birinciyi de isterler”* der ve lakabın önem sırasını vurgular. Bu fasılda ayrıca “Lakaplar ve

¹⁵⁹Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lügâti’t-Türk Tercümesi*, Cilt.3, s.441-442.

¹⁶⁰ Osman Tunan, “Terken Ünvanı”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, Cilt.1, s.67-73.

¹⁶¹ İbnü’l Esir, *el-Kâmil fi’t-Târih*, Cilt. IX, s. 300.

¹⁶² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 255.

¹⁶³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 264.

Düzenlemelerine Dair” başlıkta lakapların çoğaldığından ve bu çoğalan lakapların değerinin de düştüğünü, bunu korumakta memleketin şereflerinden olduklarından bahseder¹⁶⁴

Nizâmülmülk aynı faslının içerisinde Gazneli Sultanlarının lakaplarına vermiş oldukları önemden bahseder ve bunları bir alamet olarak görür; “*Sultan Mahmud, sultanlığa alınca Bağdat’ta ki müminlerin Emiri Kadir Bilge Billah’tan kendisi için lakap istedi. Ona Yeminu’d Devle lakabını verdiler ve gönderdiler. Mahmud, Nim-Rüz, Horasan, Hindistan da bunca şehir ve vilayetleri aldı, Irak Kuhistan’ına gelip Rey, İsfahan, Hemedan ve Taberistanı itaat altına alınca Müminlerin Emiri Kadir Billah’a yeniden birçok hediyelerle birlikte elçi gönderdi ve saygılar sundu. Ondan lakaplarının artmasını istedi. Halife onun bu teklifine icabet etmedi. Mahmud daha sonra daru’l hilafeye hediyeler ile birlikte iki defa daha elçi gönderdi, hiç fayda etmedi. Semerkant Hanına darül hilafe’den şu üç lakabı vermişlerdi; Zahirü’d Dede, Mu’inu Halefitillah, Meliku’s Şerk ve’s-Sin. Mahmud bunu kışkırdı; Daru’l Hilafeye bir defa daha elçi gönderdi ve; Putperest ülkelerinde İslam’ı yüceltmek için bunca fetihler yaptım. Bütün Hindistan, Horasan ve Irak bana teslim oldu; Çin ve Maçın hududuna kadar Maveraiün nehri aldım. Senin adına kılıç çalıyorum. Bugün bana itaat edenlerden ve benim tahta oturduklarından olan Hakan’a üç lakap buyrulmuştur. Ben köleye bunca saygın ve taraftarlığıma rağmen, bir tane lakap buyurmuyorsun.” dedi.*

Şöyle cevap geldi; “*Lakap bir adam için öyle şeref ki o adamın itibarı artar. Dünya onu bu lakapla tanır. İnsanın adı olur, baba ve anne koyar; künyesi olur, kendisi koyar; ve lakabı olur, padişah verir. Bu üçünden fazla olan fuzuli ve gülünç olur. Hiçbir akıllı adam, gülünçlüğü ve imkânsızlığı kendisine reva görmez. Bir insan küçük iken onu göbek adı ile çağırırlar, bu, baba ve annenin hoşuna gider çünkü adı onlar seçmiş bulunuyorlardı. Adam olup da iyiyi kötüden ayırt edebilecek duruma gelince akıl ve bilgisiyle kendisine bir künye alır. Nitekim Arapça “Künye alma iştiağ ile beraber gider” derler. Sonra insanlar onu şerefleştirmek için o, bununla mutlu olsun diye, bu künye ile çağırırlar. Sonra mülk ve millet işlerinde liyakat ve maharet gösterince padişah veya halife akranı arasında temayüz etmesi ve onlara üstün olması*

¹⁶⁴Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s.117,125,126.

için şerefnişanesi olarak bir lakap ihsan eder. İster padişahın ister halifenin verdikleri lakap olsun, büyüklüğü mevki ve yüksek ilgi dolayısıyla insanlar onu adla çağırırlar, onun lakabıdır. Bu üçü bir tarafa bırakılacak olursa, alınan her lakap lüzumsuz olur. Hakan cahil ve Türk'tür; bir taşra bölgesinin hükümdarıdır. Onun ricasını, cahilliği ve şereflelendirmesi için yerine getirdik. Sen her bilgiden anlarsın, cahillerin yapacağı tevki'den bir şeyden daha iyidir." Mahmud bu cevabı alınca üzüldü. Bir müddet sonra halife, Sultan Mahmuda lakap vermeyi uygun gördüğü zaman baş hacibe "Hemen şimdi Mahmud'un elçisini huzuruna çağır, ona dostluk göster; emret ve onu hoşnudlukla gönder..." diyerek onu vezire gönderdi. Buna karşılık olarak da Mahmud'a Eminu'l Mille lakabı ilave edildi. Mahmud'un lakabı Yeminu'd Devle ve Eminul Mille olmuştur.¹⁶⁵

Gaznelilerin lakaplara ve unvanlara vermiş oldukları önemi göstermesi bakımından önemlidir. Gazneli Sultanlarının almış oldukları unvanlara gelirsek onlarında diğer Müslüman Türk devletlerinde de olduğu gibi eski Türk devletlerinin unvanlarını kullandıklarını görmekteyiz.¹⁶⁶ Samanilerin Horosan Sipehsaları ve Sebüktegin'in efendisi olan Alplegin'in bir unvanının olmadığını kaynaklarımızdan öğreniyoruz.¹⁶⁷ Sultan Mahmud Vayhad Racası Caypal'a karşı olarak Peşaver'e de yapmış olduğu ikinci Hind seferinin dönüşünde "Gazi" lakabını almıştır.¹⁶⁸ Ancak resmi kroniklerde ve sikkelerde "Gazi" lakabına rastlanmadığını ve bu yüzdende resmi bir unvan olarak kullanılmamıştır.¹⁶⁹ Sultan Mahmud, Nandana Racası Triloçanpal'a karşı Nandana ve Keçmire yapmış olduğu 19. Hind seferinde "Nizamüddin" ve "Nasıru'l Hak" lakaplarının da almıştır.¹⁷⁰ Sultan Mahmud, Somnat seferi dönüşünde Halife Kadir Billah'dan Horosan, Hindistan, Nimruz ve Harezm ile birlikte bir mektup göndererek Halife hem Mahmud'a hem de çocuklarına bazı lakaplar vermiştir. Mahmud'a "Kehfu'd – Devle ve'l İslam" çocukları Emir Mesud'a "Şihabu'd Dede ve Comalu'l Mille" Emir Muhammed'e "Celalu'd Devle ve Cemdu'l Mille" Sultan

¹⁶⁵ Nizâm-ı Mülk, *Siyasetname*, s.126-129.

¹⁶⁶ M. Fuat Köprülü, "Anadolu Selçuklular Tarihinin Yerli Kaynakları" *Bellekten*, Cilt 7, Sayı 27/ 1943, s. 375-523.

¹⁶⁷ C. E. Bosworth, "The Titulature of the Early Ghaznavids" *Oriens XV* (1962),s.215.

¹⁶⁸ Palabıyık, "Gazneli Devleti Saray Teşkilatı", s.104.

¹⁶⁹ Bosworth, "The Titulature of the Early Ghaznavids", s. 217.

¹⁷⁰ İbnu'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. 9, s.244.

Mahmud'un kardeşi olan Emir Yusuf'a ise "Adud'ol Devle ve müeyyedu'l – Mille" lakaplarını vererek kimi isterse onu veliaht seçmekte özgür olduğunu ve verdiği kararı kendi kararı gibi sayacağını belirtmiştir.¹⁷¹ Ayrıca bir İran unvanı olan "Şehinşah" ifadesinide kullanmışlardır. Resmi bir unvan olmak makamının yüceliğini göstermiştir¹⁷². İlk dönem Gazneliler de vali ve üst kumandanlarına diğer görevlilerden ayırt etmek için "muhataba" diye hitap edilmiş. Sultanın onunla olan resmi ve kişisel haberleşmelerinde kullanılıyordu. Sürekli diplomatik görevlerde yer alan görevlilere bazı unvanlar halife tarafından verilmiştir. Muhataba ifadesi sadece valilere değil aynı zamanda Karahanlılar ile yapmış oldukları yazışmalarda da kullanmışlardır. Gaznelilerin siyasi idaresinde bir sivil görevlinin alabileceği en yüksek unvan "amid" olmuştur.¹⁷³

1.4.2.Hutbe:

İslam devletlerinin bağımsızlıklarını ifade edebilmesi için Halife adına öncelikle hutbenin okutulması gerekmektedir. Hükümdar sahip olduğu sınırlar içerisinde cuma namazları esnasında unvan ve lakaplarının ifade edilmesidir. Öncelikle halifenin sonrada hükümdarın adı ve bütün unvan, lakaplarının zikredilmesiyle kendilerine dua etmekteydiler. Karahanlı hükümdarlarında da meşrutiyetin şartı olan hutbe okutulmuştur. Yusuf Kadir Han oğlu Şerefüd-Devle Ebu Şuca Arslan Han adına Kaşar, Hotan ve Balasag'un mihberlerinde hutbenin okunduğunu bilmekteyiz. Yine Gazneli devletinde de hâkimiyet altına almış oldukları bölgelerde ilk önce halifenin daha sonra hükümdarların adına da hutbe okutarak bağımsızlıklarını ilan etmiş oldular.¹⁷⁴

¹⁷¹ Palabıyık, "Gazneli Devleti Saray Teşkilatı", s.104, V. V. Barthold, *Moğul İstilasına Kadar Türkistan*, s.330-331.

¹⁷² Nuhoğlu, "Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür", s. 57.

¹⁷³ Nuhoğlu, "Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür", s. 65.

¹⁷⁴ İbnu'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s. 299, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 299, Palabıyık, "Gazneli Devleti Saray Teşkilatı", s. 115-116, Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II*, s.77, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.140-141. Köymen, *Saray Teşkilatı*, s.13.

İslam devleti olan Karahanlı ve Gazneli devletlerin meşrutiyetlerinin en önemli kaynağı olan halifenin adına “hutbe” okutmak bağımsızlığın sembolüdür. Her iki devlette de benzer özellikler görülüp İslam devletlerinin önemli bir özelliği olduğunu bilmekteyiz

1.4.3.Sikke:

Tahta çıkan bir hükümdar bağımsızlığının alametlerinden biri olan kendi adına para¹⁷⁵ bastırmak meşrutiyetinin kaynağıdır. Öncelikle halifenin adına daha sonra ise kendi unvan ve lakaplarının yer aldığı parayı bastırmak mecburiyetindeydi. Karahanlı ve Gazneli hükümdarlarının aynı geleneğe uyduklarını bilmekteyiz. Batı Karahanlıların hükümdarı olan Ebu İshak İbrahim Bin Nasır'ın sikkelerinde halife Kaim Bi Emrillah'ın adının kayıtlı olduğunu bilgisine sahibiz.¹⁷⁶

1.4.4.Hil'at(Tıraz):

Hil'at hükümdarın adı ve lakabının işlenmiş olduğu elbiseye denilmektedir. Halifeye devlet ileri gelenlerine, vassalara ve elçilere verildiği zaman hil'at ismini almıştır. At, çadır, eğer takımları, bayrak, cübbe, sarık, davul, feraciye gibi hediyelerin tamamına hil'at denilmektedir.¹⁷⁷ İslamiyet'ten önce var olan bu gelenek Sasaniler ve Bizanslardan önce Emeviler tarafından kullanıldığı ve bunlardan da Endülüs Emevilerine geçtiği kaynaklar tarafından aktarılmaktadır. Daha sonra bu unvanın Abbasiler de var olduğunu ve hilafetin yıkılışına kadar da devam ettiğini görmekteyiz. Tahiriler¹⁷⁸, Saffariler¹⁷⁹ ve Samaniler de bu geleneklerin mevcut olduğunu

¹⁷⁵ Osman Fikri Sertkaya, “Göktürklerin runik harfli sikkeleri” *Türkçü Dergi*, Sayı. 87, Mayıs 2005, s. 23-27, Hüseyin Namık Orkun, “Eski Türklerde Para”, *Türk Hukuku Tarihi, Araştırmalar ve Düşünceler, Belgeler*, Ankara 1935, s. 39-43, Osman Fikri Sertkaya-Rysbek Alimov, *Eski Türklerde Para*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

¹⁷⁶ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.141, Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 111-113, Nuhoğlu, “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür”, s. 70, Köymen, *Saray Teşkilatı*, s.15.

¹⁷⁷ A. Grohmann, “Tiraz”, *DİA*, Cilt: 12, s. 325. Tanerli, *Harzemşahlar*, s. 107-108, Köymen, *Saray Teşkilatı*, s.20. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.154,

¹⁷⁸ Hasan Kurt, “Tahiriler”, *DİA*, Cilt. 39, s. 403-404.

¹⁷⁹ Erdoğan Merçil, “Saffariler”, *DİA*, Cilt. 35, s. 464-465.

sonrasında Gazneliler devletinde özellikle Gazneli Mahmud döneminde kullanılmaya başlayıp büyük bir öneme sahip olmuştur.¹⁸⁰ Gazneli Mesud'un halifeyi tanınmasından sonra halife tarafından gönderilen heyet aracılığıyla halifeden Doğu Türkistan Hanlarıyla haberleşmemesini, kendilerinin aracılığı olmadan lakap ve hil'at gönderilmemesini istemiştir. Amacı Karahanlıların iki önemli hükümdarı olan Yusuf Kadir Han ile Ali Tekin'i birbirinden ayırıp düşman etmeyi ve halifeyle olan ilişkilerini kesmek istemesidir. Halife ilişkisini sağlasa da bunu gizli tutmuştur. Anlıyoruz ki Gaznelilerin özellikle sultan Mahmud ve Mesud dönemlerinde halife ve çevresindeki devletlerin üzerinde önemli bir tesire sahiptir.¹⁸¹

Karahanlılarda İslamiyetin kabulünden hemen sonraki yıllarda hil'at'ın kullanıldığı hakimiyet sembolleri arasında yerini almıştır. Yani Gazneli ve Selçuklulardan önce Karahanlılarda İslamiyeti kabul etmeleriyle bu hakimiyet alametlerini kullanmışlardır. 922 yılında Buğra Han Harun'un hastalığından dolayı Maveraünnehirden ayrılmasıyla Buhara şehrini Abdül Aziz Bin Nasır'a bıraktığını ve ona iyi bir hil'at giydirdiğinin bilgisine sahibiz.¹⁸² Ayrıca 1061 yılında Batı Karahanlılardan Tabgaç Buğra Han İbrahim'e ve 1103 yılında Doğu Karahanlılardan Ahmed Bin Han'a halife tarafından hil'at verilmiştir.¹⁸³

Karahanlı ve Gazneli devletlerinin İslamiyet'i kabul etmesiyle İslamiyet'in geleneklerini önemli bir ölçüde hissederek yaşamışlardır. Hâkimiyetin alametlerinden bir olan hil'at Karahanlı ve Gazneli devletlerinde önemli ölçüde bu sembolleri kullandıkları bilgisine sahibiz.

¹⁸⁰ M. Fuat Köprülü, "Hil'at" *DİA*. Cilt. 6, s. 483-484. Palabıyık, "Gazneli Devleti Saray Teşkilatı", s. 121.

¹⁸¹ Nuhoğlu, "Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür", s. 77-78, Palabıyık, "Gazneli Devleti Saray Teşkilatı", s. 60-61.

¹⁸² V. V. Barthold, *Moğul İstilasına Kadar Türkistan I*, s.12.

¹⁸³ İbnu'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt.9, s.300,307.

1.4.5.Saray(Otağ):

Türk kültürünün hâkim olduğu dünyada saray¹⁸⁴ evvelden beri hükümdarların, şehzadelerin önemli valilerin yaşamış oldukları yerler için kullanılmıştır. Saray öncelikle Sasani ve Bizans geleneklerine göre kurulmuştur. Bunun ilk örneği Abbasi sarayıdır. Abbasi sarayında bu yapıyı kendi kültürüne göre yansıtmış ve bundan sonra gelecek devletler bu yapıları örnek almıştır. Mısırda Tolunoğulları, Orta Asya Samanilerin ve Gaznelilerin saraylarını özellikle bu örnekler üzerine şekillendirmişlerdir.¹⁸⁵ Hükümdarların oturdukları bu yapıları dönemine göre farklı isimlerle de ifade edebiliriz; örneğin Karahanlılar döneminde Türk devletlerinin hakanlarının oturmuş oldukları saraya “karşı” ismini vermişlerdir.¹⁸⁶ Uygurların devlet evi ifadesini kullanması ve bu isimlerin dönem içinde değişse de niteliği hiç değişmemiştir.¹⁸⁷ Yusuf Has Hacib “*İlig Bin Kün oldurup özi yalngnuzun evi kaldı hali irkti özün*” ifadesi saraya veya hükümdarın günlük çalışmalarını yaptığı yer anlamında “ev” sözünü kullanması devlet evi özelliğini taşımaktadır.¹⁸⁸

Karahanlıların Müslüman olmalarıyla saray kelimesini kullanmaya başlamışlardır. “Saray” ifadesi Türk devletlerinde ilk kez Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır.¹⁸⁹ Gaznelilerinde Abbasilerden almış oldukları bu yapıları hükümdarlarının hemen hepsinde kullandıklarını İbnül Esir’den öğrenmekteyiz.¹⁹⁰ Beylerin ve hükümdarların otağ(saray) olan bu yapılar Türk devletlerinde bir sembol olarak görmekteyiz.¹⁹¹ Ancak Gazneli devletinde otağın(saray) bir sembol olarak kullanıldığına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz.¹⁹² Otağ’a Karahanlı Türkleri “Çuvaş” ifadesini

¹⁸⁴ M. Tayyib Gökbilim, “Saray”, *DİA*, Cilt.10, s.205.

¹⁸⁵ V.V. Bartold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev: M. Fuat Köprülü, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 165.

¹⁸⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.319, Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. I, s. 423.

¹⁸⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, s.273, Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 360, Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 2011, s. 271.

¹⁸⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.77.

¹⁸⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, s.271.

¹⁹⁰ İbnu'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt.10, s.459, 583,

¹⁹¹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağı II*, s135. İsmet Parmaksızoğlu, “Otağ”, *Türkler*, Cilt. 26, s.162, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 229.

¹⁹² Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s.146.

kullanmışlardır. “Çurvu çuvaş kuruldı tugun tikip uruldı süsi otun oruldı kancuk kaçak ol tutar” şeklindeki ifade “Bu çadır Türk hükümdarları için ipekten yapılan bir çadırıdır. Şiddetli sıcağın, yağmurdan, kardan korunmak için kullanılıyor.”¹⁹³ Kaşgarlı Mahmud’un eserinde; savaştan önce hakanın yuvarlak çadırının kurulduğunu ve nevbet davullarının vurulmasından sonra savaşın başladığından bahseder.¹⁹⁴ Bütün Türk devletlerinde hükümdarlık sembolü olan otağın Karahanlıların da oldukça önem vermiş olduklarını anlamaktayız.

1.4.6.Taht:

İslam’dan önce var olan bu gelenek İslamiyet’in gelmesiyle birlikte devam etmiş olduğunu görmekteyiz. İslamiyet’ten önce Türk devletlerinde görmüş olduğumuz bu geleneği Uygurların yerleşik yaşama geçmesiyle başlayıp Türk devlet geleneğinin bir parçası olmuştur. Karahanlılarda “ Taht” anlamında “Orun”¹⁹⁵ ifadesinin kullanılması anlam bakımından yer ve mekân anlamında kullanılan bu ifadenin benzer şekilde Uygularda kullanıldığı bilgisine ulaşmaktayız.¹⁹⁶ Yusuf Has Hacib’de “ Ay ilig bu karşı ordu orun, sanğa tekmişi bir tüşün ol körün ” (Ey hükümdar bu köşk, bu saray ve bu taht senin için dikkat et ancak bir durak yeridir) ifadesi orun kelimesinin tahtı kastetmektedir.¹⁹⁷

Eski Türk geleneklerinin bir parçası olan taht farklı isimlerle anılsada dönemsel olarak aynı anlamı ifade etmektedir. Karahanlılarında bu geleneği devam ettirmiş oldukları bilgisine sahip olmaktayız. Gaznelilere gelirse bu geleneğin devam ettirdiğini hatta “Gazneli Mahmud’un altıncı Hint seferi sonrasında elde etmiş olduğu ganimetleri sarayın önüne döküp halka dağıtmayı amaçlamıştır. Bu ganimetler arasında altın ve

¹⁹³Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt:I, s. 195, Cilt. II, s. 190.

¹⁹⁴Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. II, s.7, Cilt. III, s. 60.

¹⁹⁵ Abdulkadir İnan, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt. I, 1931.

¹⁹⁶ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağı II*, s.140. Abdülkadir İnan, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *THİTMİ* (1931), Sayı. I, s. 121. Kürşat Koçak, “İslamiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, Cilt 2, Sayı. 4 , Ocak 2011, s. 107-108.

¹⁹⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.384.

gümüşten süslenmiş olan bir taht da bulunmaktaydı.” Buradan da anlıyoruz ki Gazneliler de eski Türk devlet geleneği olan taht’ın kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁸

1.4.7.Taç:

Karahanlı devletine baktığımız zaman Kutadgu Bilig’de şu ifadeler bulunmaktadır *“yağız yir katındaki altın taç ol, kah çıksa bekler başında tuş ol”¹⁹⁹* Kaşgarlı Mahmud tacı altın ve gümüş tokaya benzetmekte²⁰⁰ buradan bir çıkarım yapmak taç veya taca takılan altın veya gümüş toka olarak düşünülmektedir. Yusuf *“ay milekka tac” “bedir beg tacı”²⁰¹* ifadeleri Karahanlılarında “taç” kullandıklarını görmekteyiz. Gaznelilere baktığımızda açık bir şekilde ilk dönemlerinden beri kullandıklarını görebilmekteyiz. Sultan Mahmud’un halifeden lakap ve hil’at alırken tacını da aldığı dönemin ana kaynakları açıkça ifade etmektedir.²⁰² Ancak bu bilgilerin dışında Karahanlılarla ilgili kısma çokta hakim değiliz. Çünkü “tac”²⁰³ giyme İran kökenlidir. Türk mezarlarında rastlanan bu kanıtların İran kültürünün etkisinde kalındığını bilmekteyiz.²⁰⁴

1.4.8.Çetr:

Farsça bir kökeni olan Çetr’in Türkçeye geçmesi “Şemsiye ve Çadır” anlamında kullanılan hükümdar alametlerindedir. Hükümdar eğer sefere ya da bir eğlenceye giderse mızrağın üzerine takılarak hükümdarı güneş, yağmur gibi dış

¹⁹⁸ Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 459, Ayrıntılı bilgi için bkz; İbnu’l Esir, *el-Kâmil fi’t-Târih*, Cilt. IX, s. 459, Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültürü*, TTK, Ankara 1995, s. 501, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.148-149.

¹⁹⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 38, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 148.

²⁰⁰ Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, Cilt. III, s. 125.

²⁰¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 29,404.

²⁰² Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 148.

²⁰³ Zühre İndirkaş, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türklerde Taç Geleneği”, *Türkler*, Cilt. 4, s.151-156.

²⁰⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 230.

etkenlerden korumak için kullanılırdı.²⁰⁵ Hükümdar alametlerinden biri olan çetr'in, Karahanlılardaki durumu hakkında tam olarak net bir bilgiye sahip değiliz. Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugâti't-Türk* adlı eserinde "yuğruş" unvana sahip Karahanlı hükümdarlarının vezirleri başlarında siyah renkli çetrler taşıdığı bilgisine ulaşmaktayız. Bu da bize Karahanlı hükümdarlarının da bu çetri taşıdığı yorumunu yapabiliriz. Bu çetr'lerin kırmızı renkte olduğu Karahanlı hükümdarlarının bu çetrleri bu şekilde kullandığı bunu da bayrak ve tuğraların kırmızı oluşuna bağlamaktadırlar.²⁰⁶

İran kökenli olan bu adet, Emeviler daha sonrada Müslüman olan Türk devletlerin kullandığını bilmekteyiz. Özellikle de Karahanlılardan ziyade Gazneli devletinin hükümdarlık alameti olan çetr'i yaygın bir şekilde kullanmışlardır. Gazneli devleti çetr'i kırmızı renkte kullanmış ve Emir Sebuctegin'in Gazne Emiri seçilince kırmızı çetr ve bayrakla geldiği yönünde bilgiye sahibiz. Ancak Sultan Mahmud'dan sonra siyah renkte çetr'i kullanmışlardır.²⁰⁷

1.4.9.Başkent (Hükümet Merkezi):

Devletin var olmasıyla onun yönetildiği bir hükümet merkezinin de var olması kaçınılmazdır. Hükümet merkezleri devletlerin selameti için güvenilir şehirler olmasına önem verilmiştir. Türk devlet geleneğinin bir örneği olan "Başkent" gerek Eski Türk Devletlerinde gerekse de Türk İslam Devletlerinde buna önem verdiklerini bilmekteyiz. Karahanlı ve Gazneli devlerini karşılaştırdığımız zaman devlet için en güvenilir şehirler hangileri ise başkentleri de o şehirler olmuştur. Karahanlı devletinin kuruluşu yıllarında başkentleri Kaşgar ve Balasagun olmuştur. Gazneli devletinin ise sadece bir tane başkenti olmamış aynı dönemlerde farklı başkentleri olmuştur.²⁰⁸

²⁰⁵Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri I*, Milli Eğitim Yayınları, Ankara 2004, s.357, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 26, Köymen, *Saray Teşkilatı*, s. 20.

²⁰⁶ Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. III, s. 41, M.Fuat Köprülü, "Eski Türk Ünvânlarına Ait Notlar", *THİTMİ* (1939), s. 26.

²⁰⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 70, Aydın Taneri, "Çetr" İ.A. TDV. Cilt. 8, s. 293, Palabıyık, "Gazneli Devleti Saray Teşkilatı", s.139.

²⁰⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, s. 287. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 142.

Örneğin Belh, daha sonra Gazne asıl başkenti olmasıyla birlikte özel durumlar için Nişabur ve Herat, acil durumlar için Lahor'un başkent olduğunu bilmekteyiz. Karahanlılar başkentlerini “Ordu” ifadesini kullanmaktaydılar. “Ordu” başkent ile aynı anlamı ifade etmektedir. Karahanlıların eski Türk devlet geleneğini devam ettirdiklerini görmekteyiz.²⁰⁹ Gaznelilerin ise “dergah”²¹⁰, “hadrat”²¹¹, “dâru'l-mülk”²¹² ifadelerini başkentleri için kullandığına dair bilgiye sahibiz.²¹³

1.4.10.Bayrak:

Müslümanlığı kabul eden Karahanlılar ile ilgili bilgiye budist olan Uygurlar arasındaki savaşlarına ait bir destandan öğrenmekteyiz; “*Agdı kızıl bayrak togdı kara toprak yetşü kelip Ograk tokşıp anın keçtimiz.*”²¹⁴ Bayrağın kırmızı renkten olduğundan bahseder. Karahanlılarda bayrağın devletin bağımsızlık sembollerinin biri olduğunu Kaşgarlı Mahmud “dalgalanmak” fiilinden bahsederken bayraktan bahsetmiştir.²¹⁵

Türk devletleri İslamiyet’i kabul ettikten sonra İslam devletlerinde Abbasi ve Samaniler gibi kuvvetli devletlerle devletlerin hakimiyet sembolleri arasında bayrağın yer alması bu devletler içinde kaçınılmaz olmuştur. Samani hizmetindeki Türk vasıtasıyla kurulan Gazneli devleti bir yandan Abbasi-Samani diğer yandan Sasani-Eftalit kültürünün tesiriyle bayrağa büyük bir önem vermişlerdir. Bu bayrağın siyah renkte olduğunu bu renginde cetr’den ve hil’at’dan anlamaktayız.²¹⁶ Sultan Mahmud’dan sonra bayrağın siyah renkte olduğu dönemin kaynaklarından

²⁰⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 57, 360, Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, s. 285.

²¹⁰ Abdullah Uçman, “Dergah”, *DİA*, Cilt. 9, s. 172-174.

²¹¹ Develioğlu, Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat, s. 310.

²¹² M. Sait Özervarlı, “Mülk”, *DİA*, Cilt. 31, s. 540

²¹³ İbnu'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. VIII, s. 685, Cilt. IX, s. 130,140,146, Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 141,142,143.

²¹⁴ Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. III, s. 193.

²¹⁵ Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*,. Cilt. II. s. 205, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.150.

²¹⁶ M. Fuat Köprülü, “Bayrak”, *TDV*, Cilt. 2, s. 401-402. Orhan Fuat Köprülü, “Bayrak”, *DİA*, Cilt. 5, s. 247, Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 135, Nuhoğlu, “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 90-91.

anlamaktayız.²¹⁷ Bayrağın üzerindeki şekiller arslan, hüma, ay şekillerini Sasani İran'ından ziyade eski Türk devlet geleneğinin motiflerine dayanmaktadır.²¹⁸

Sonuç olarak Karahanlı Devleti eski Türk devlet geleneğinin bir örneği olmuştur. Yani Uygurlardan almış oldukları hükümdarlık alametlerinden biride bayrak olmuştur. Ancak dönem hakkında pek fazla bilgiye sahip değiliz. Gaznelilere baktığımızda daha çok Abbasi-Samani ve Sasani-Eflati geleneğinin bir örneğini teşkil etmiştir. Hâlbuki Gazneli devletini kuran Samani devletindeki Türkler olmuştur. Ancak kültürlerini daha çok İran-Türk kültürleri üzerinde yaşamışlardır.

1.4.11.Tuğ:

Eski Türk devletlerinin bağımsızlık sembollerinden biri olan “tuğ”un Karahanlı devletinde ciddi bir şekilde önem verilirken Gazneli devletinde tuğun kullanıldığına dair herhangi bir örneğe rastlamamaktayız.²¹⁹ Kaşgarlı Mahmud’un Divan-ı Lügatüt Türkünde “dokuz tuğlu” olduklarını ve ayrıca şu bilgileri de vermiştir: *“Tuğ’a lem demektir. Dokuz Tuğlu Han denilir. Her ne kadar vilayeti çok ve payesi yüksek olursa olsun tuğ dokuzdan fazla olamaz çünkü dokuz sayısını uğur sayarlar. Bu tuğlar turuncu renkte ipekten veya kumaştan yapılır. Bunu da uğur sayarlar.”*²²⁰ şeklinde Karahanlıların tuğ’a vermiş oldukları önemden bahseder. Kaşgarlı Mahmud’un “al” kelimesini açıklarken şunları kaydeder; *“al, hanlara alem (bayrak-tuğ) ve devlet adamlarının atlarına eyer örtüsü yapılan turncu renkte bir kumaştır. Turncu renge de al denir”*²²¹ ifadesiyle Karahanlıların Tuğ sembolüne vermiş oldukları önemi ortaya koymaktadır. Yusuf Has Hacib de Kaşgarlının ifadelerini doğrular nitelikte güneşi hakana benzettiği bir beytinde şu ifadelerde bulunmuştur: *“Yaşık örledi yirde koptı toğı, Yaka kendi aşnu tokuz all tuğı”* (Güneş

²¹⁷ M. Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009, s. 158. Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 135.

²¹⁸ M. Fuat Köprülü, “Bayrak”, s. 406, Orhan Fuat Köprülü, “Bayrak”, s.249, Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 136.

²¹⁹ Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 138.

²²⁰ Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. III, s. 127.

²²¹ Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt: I, s. 81.

yükseldi, yerden toz kalktı. Dokuz al tuğu yaklaşmaya başladı.)²²² Ancak Karahanlılardaki “tuğ” Göktürkler ve Uygurlar zamanındaki görölen at, yaban sığırı gibi kuyruğundan yapılan tuğ değildir. Kaşgarlı Mahmud’un da bahsettiği alem kelimesiyle ifade etmiş olduğu gibi bir nevi sancak kumaştan yapılmaktadır.²²³ Fakat Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig’de vezirlik alametlerinden bahsederken tuğ’a da yer vermiştir. “*Beylerin şöhretini iki şey büyütür: Eşiğinde tuğ’u ve başköşesinde sofrası*” ifadeleri tuğ’un mertebe, saygınlık ve itibarın tuğ sayısına göre tayin edildiğine dikkat çekmektedir.²²⁴

1.4.12.Nevbet:

Türklerde en eski bağımsızlık sembollerinden biride tuğ ve davul olmuştur. Tuğ ve davul’un Karahanlılar döneminde sadece tuğ kelimesiyle ifade edildiğini görmekteyiz²²⁵. “*Tuğ, hakanın önünde calınan kös ve davul’dur. Han tuğ urdı*” ifadesinde hükümdarın nevbet vurduğunu mehterhane çaldığı anlamına gelmektedir.²²⁶ Diğer bir yandan “*bulut kökredi ardı nevbet tuğı, yaşın yaşmadı tarttı hakan tuğı*”(Gök gürlledi nevbet davulunu vurdu, şimşek çaktı ve hakanın tuğu’nu çekti) Yusuf Has Hacib’in ifade edilen beytinde tuğ’un hem sancak hem de nevbet anlamında kullandığını açık bir şekilde bize ifade edilmiştir. ²²⁷Karahanlıların İslamiyet’i kabul etmeleriyle Türk kültürünün yanında İslam kültürünü de beraberinde yaşamıştır. Yani ordu karşı kelimelerinin aynı anlamı ifade edilen saray kelimesini kullanmasının yanı sıra Türkçedeki Tuğ ifadesinin aynı anlamı belirten nevbeti de kullanmaya başlamış olduklarını görmekteyiz²²⁸ Buradan şu çıkarımı elde edebiliriz. İslam kültürünün Türk kültürleriyle içiçe yaşadıklarını görmekteyiz.

²²² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 364, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilati*, s. 151.

²²³ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilati*, s. 151.

²²⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 96, 202.

²²⁵ Öğel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağı II*, s. 145.

²²⁶ Kaşgarlı Mahmüd, *Dívânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, Cilt. III, s. 127.

²²⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 86.

²²⁸ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilati*, s. 156.

Hükümdarlık alametlerinden olan Nevbet hükümdarın sarayının kapısında veya çadırının önünde önemli zamanlarda, namaz vakitleri çalınmaktadır.²²⁹ İslamiyet'i kabul etmeleriyle Gaznelilerin ve bu dönemin önemli devletlerinde namaz saatlerinde nevbet çalınmaktaydı.²³⁰ Tabi sadece namaz saatlerinde ve savaş meydanlarında değil karşılmalarda, merasimlerde ve ayrıca elçi kabulünde nevbet çalındığı görülmüştür.²³¹ Fakat Gazneli sultanları halifeden menşur, hil'at, sancak gibi almış oldukları alametler arasında nevbet bulunmamaktadır. Bu geleneğin Gaznelilerde zaten mevcut olduğu halifeyi tanımadan önce de bu hükümdarlık alametlerini kullandıklarını bilmekteyiz.²³²

1.4.13.Yüzük:

Eski dönemlerden beri yüzük²³³ hükümdarlığın bir otoritesini belirlemek için kullanılan önemli bir alamettir. Hükümdar bizzat kendisinin olmadığı yerlere bu yüzüğün gücü ile de ulaşmıştır. Hükümdarlar kendi yüzüklerini görevlendirdiği görevlilere görevlendirdikleri konuda tam yetkili kılmışlardır. Fermanın yerine bu yüzüklerini vererek bir belge niteliğini taşımışlardır.²³⁴ Karahanlılar da bu hükümdarlık alametlerinden biri olan yüzüğü kullandıklarını Yusuf Has Hacib'den anlıyoruz. Eserindeki beytinde, hükümdarın Ay Toldi ve Ogdülmüş'i vezir atadığı zaman unvan ve mührün yanında tuğ, davul, silah gibi vezaret alametlerini verdiğini bu eserlerinde anlıyor ve bu geleneğin yaygın olduğunu görmekteyiz.²³⁵

²²⁹ Köymen, *Saray Teşkilatı*, s. 25.

²³⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 25, 74.

²³¹ Nuhoğlu, "Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü", s. 86.

²³² Palabıyık, "Gazneli Devleti Saray Teşkilatı", s. 150.

²³³ Nebi Bozkurt, "Yüzük", *DİA*, Cilt. 44, s. 56, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Yüzük", *DİA*, Cilt. 44, s. 55. Firdevsî, *Şehnâme*, çev. Necati Lugal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009, s. 120, 185, 647, 673, 680, 734, 820, bkz; saltanat alametleri olduğu Firdevsî'nin şu beyitlerinden açıkça anlaşılmaktadır: "Ey, övülmeğe layık olan Padişah! Taht, taç ve yüzük, senin varlığınla bahtiyardır." s. 647, Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. N. Gök, Cilt. I, İstanbul 2012, s. 176

²³⁴ Ravendî, *Rahatus' Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, (*Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti*), çev. A. Ateş, Cilt. I, Ankara, 1999, s. 20, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 1-2, İbn Bibî, *el-Evâmiru'l Alâ'iyye fi'l Umûri'l-Alâ'iyye*, (*Selçuknâme*), Çev. M. Öztürk, Ankara 2014, s. 294.

²³⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 86, 135. Ahmet Kütük, "İslam Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Yüzük ve Hukuki Mahiyetler", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt. 27/2- 2017, s. 199.

Sultan Mahmud'un bir gün ticaret kervanına eşlik edecek olan muhafızların başındaki emire bir takım talimatın yanında yüzüğü de vererek onu Kirman emiri Ebu Ali İlyas'a göndermiştir.²³⁶ Anlaşıldığı gibi hükümdarlık alametlerinden olan yüzüğün mühür ile eş değerde olduğu ve bunu da Müslüman Türk devletlerinden olan Karahanlıların ve Gaznelilerin kullandığı yorumuna ulaşmaktayız.

2. BÖLÜM

SARAY TEŞKİLATI VE İDARİ TEŞKİLAT

2.1.Saray Teşkilatı:

Eski Farsçada srâda (ev) anlamında olan saray kelimesi X. yüzyıldan beri Türkçe de kullanılmaya başlanmıştır. Eski Türk devletinin en önemlilerinden olan Göktürklerde hakanlar yazlık ve kışlık olarak iki otağa sahipti. Bu saray hakanın işlerini gören büyük çadır/otağları vardır. Saray Türklerin hâkim olduğu bütün sahalarda evvelden beri hükümdarın, şehzadelerin, önemli valilerin ve ümeranın yerleşmeleri için kullanılmıştır. Hükümdar hem içe hem dışa karşı daha gösterişli olması ve her şeyi daha önceden tertip ve düzene sokarak aksamadan işlerin yürütülmesini sağlamak için bu görevleri yerine getirmek amacıyla hizmetli görevlilerle doldurmuştur.²³⁷ Bizans ve Sasani saray gelenekleri ile kurulmuş olan Abbasi sarayı dönem içerisinde kendi kültürünü yansıtan bambaşka kendine has saray mimarisi ortaya koymaktadır. Orta Asya da Karahanlı, Gazneli sarayları da bu örnek üzerinden şekillenmiştir.²³⁸

²³⁶ Nizâm-ı Mülk, *Siyasetname*, s. 85,88.

²³⁷ M.Tayyib Gökbilgin, "Saray", *İA*, , Cilt. 10, s.205.

²³⁸ Barthold ve Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 165.

2.1.1.Hacib, Hacibler ve Hacib-i Büzürg:

Saray teşkilatında hükümdar ve vezirden sonra gelen en büyük makamdır. Türk devletlerinde haciblik görevinin çok eski bir tarihi vardır.²³⁹ Eski Türk devletlerinde haciblik kelime anlamına taşıyan görev ve sorumluluğu aynı olan makama “tayangu” diyorlardı. Divan-ı Lügat-i Türk’te şu bilgiye yer verilmiştir; “*Tayangu aslında hacib demektir. Bu manada hacib sözünün kullanışı yaygınlaştıktan sonra Tayangu terk edildi. Bu onların itamadetti manasındaki “tayandı” sözlerinden gelmektedir. Hükümdar haciblere itimad ederler. Reya’da onlara güvenir. Kendi dillerini ve işlerini hacib vasıtasıyla hükümdara iletir ve cevabını da onun vasıtasıyla alırlardı.*”²⁴⁰ Kaşgarlı Mahmud eserinden de anlıyoruz ki İslamiyet’in etkisiyle Tayangu ifadesi bırakarak hacib ifadesini kullanmaya başlamışlardır. Haciblik hükümdar ile halk arasında bir bağıdır. Herkes isteklerini, dileklerini hacibin vasıtasıyla hükümdara ulaştırmaktadır. Kutadgu Bilig’de “*Ulu hacib nasıl bir insan olmalıdır ki gerek beyin gerekse bütün memleket ona güvensin, halkta onlara dua etsin.*” Bundan da anlıyoruz ki hacibin görevi insanlar ile hükümdar arasında bir aracılık işidir. “*Soyu soppu temiz ve tabiatı iyi olmalıdır ki halka faydalı olsun*”²⁴¹ Karahanlı devletinin hacib denilince bir hükümdarın gören gözünün olduğunu, bütün insanın arzularına, ihtiyaçlarına, hükümdara ileterek cevap olduğunu görmekteyiz. Bunun yanında elçileri kabul ettiği, örf ve gelenekleri yerine getirdiği, haksızlığa uğramış adalet talebinde bulunanları da hükümdarın huzuruna çıkardığını bilmekteyiz.

Gazneli devletinde hacibin görevi kendi arasında ayrılmaktadır. Yani Karahanlılarda hacib denilince bütün işlerden sorumlu kimse akla geliyorken Gaznelilerde bu bölümlere ayrılmıştır. Saray hacibi, askeri hacib ve valilik görevindeki hacibler olarak ayrılmışlardır. Karahanlılardaki hacib’in yabancı elçilerin her türlü işleri ile

²³⁹ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.198, Köymen, *Saray Teşkilatı*, s.1-100. S. Halük Kortel, “Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat”, *Türkler*, Cilt. 8, s. 731-734.

²⁴⁰ Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lügâti’t-Türk Tercümesi*, Cilt. III, s. 380. Kutadgu Bilig de “ınangu kişi boldı kız” (itimad edilen kimse) anlamı ile kullanılmıştır. beyit 6474.

²⁴¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.193-194.

ilgilendiğini görürken bu görevin Gaznelilerde Resüldarın yaptığını bilmekteyiz.²⁴² Samanilerin saray ve idaresini alarak devam ettiren Gazneliler, Semanilerde olduğu gibi gulamlardan özellikle Türk gulamlarından yetişen hacibler bulunmaktadır.²⁴³ Yani Karahanlılardaki haciblik görevi ile Samaniler ve Gaznelilerdeki hatta bu devletlerin bir devamı olan Selçuklularda haciblik görevi arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Eski Türk geleneğinin bir devam mahiyetinde olan “Tayangü” ifadesini kullanan Karahanlı Devletinin, Sasani ve Abbasi tesiri altında kalan Gazneli devletine göre kendi öz geleneğinin önemli bir temsilcisi olmuştur.

2.1.2.Kapucubaşı :

Karahanlı saray teşkilatına baktığımız zaman hükümdardan ve büyük hacib'den sonra gelen en büyük makam sahibi olan kapucubaşıdır. Çeşitli hizmetler için saraya adam alırken gelenler hakkında soruşturma yaparak en gözü açık ve işe yarayan olanı hizmete almaktadır. Bu hizmete aldığı adamların nerde kalacağını belirlemek, kiminle çalışacağını tayin etmek, hükümdarın huzuruna getirmeden yiyecek, içecek elbise ve her türlü ihtiyacı sağlayan kişidir. Saray hizmetinin usulüyle yürütülmesi için sevk ve idare ederek tüm kontrolleri sağlamak. Hem sarayda hem de saray dışında her türlü gelebilecek tehlikeye karşı hükümdarın korumalığını yapmak da kapucubaşının görevidir. Hükümdarın huzuruna yemek tepsisi geldiği zaman onu göz ucuyla takibini yapmak ve uygun görmediği şeylere mani olmak bir nevi buna da aşçıbaşının amiri, içkici başının amiri gibidir. Anlıyoruz ki hükümdarın zehirlenmelere karşı korunmasında birinci dereceden sorumlu kişidir.²⁴⁴ Sarayın hem gündüz hem de gece korumasını, sarayın dışında hükümdarı her beladan korumasını sarayda hiçbir hizmetin aksamamasını, okçuları, yaycıları her an sarayın kapısında hazır bulunması ile ilgili önemli görevleri bulunmaktadır. Hükümdar ava giderken memleket gezisi

²⁴² M. Fuat Köprülü. “Hacib”, *DİA*, Cilt. 5, s. 30-32, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 206, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 359, Barthold, *Moğul İstilasına Kadar Türkistan I*, s. 270.

²⁴³ Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 161.

²⁴⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.200-201, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 211.

yaparken veya sefere çıkarken bile askeri komutanlarla irtibat halinde olmakta hatta muhafız alayı ile birlikte hükümdarın yanında bulunmaktadır.²⁴⁵ Anlıyoruz ki sarayın bütün işlerinden sorumlu aynı zamanda da hükümdara karşı görevleri sınırsız bir mahiyettedir. Karahanlı sarayının kapucubaşısının çok önemli görevleri bulunmaktadır. Kapucubaşı bütün saray hizmetlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirmekle vazifesi bakımından Gazneli sarayının büyük hacib'ine benzetilmektedir.²⁴⁶ Kapıcubaşı büyük hacibten sonra en önemli görev sahibi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu görev doğrultusunda diğer devletlerin saraylarında benzer herhangi görevlinin olmadığı ve kapıcubaşının bünyesinde toplanan işler diğer saraylar da ayrı ayrı hizmetliler tarafından yerine getirildiği bilgisine sahibiz. Bu doğrultuda Karahanlı devlet sarayında eski Türk devlet geleneğinin devam ettiği ve Gazneli ve Selçuklu saray teşkilatından ayrıldığı bilgisine ulaşmaktayız.²⁴⁷

2.1.3.Âğaçı:

Türkçe bir kelimedir ve haciv²⁴⁸ veya mabeyince manasına gelmektedir. Gazneli devletinde hükümdar ile devlet erkânı arasındaki iletişimi sağlayan görevlidir. Ağaçı genel olarak hadım²⁴⁹ kelimeleriyle telaffuz edildiğinden tayaşilerden²⁵⁰ seçildiği bilgisine ulaşmaktayız. Hükümdarın gerek sarayında gerekse de sefer yahut da avda olsun her daim hükümdarın yanında bulunur. Hükümdara bir haber bildirmek isteyen kişi öncelikle ağaçının yanına giderek bunu ağaçiden talep eder. Ağaçı ise bu haberi hükümdara iletir. Gelen kişinin huzura kabul edilip edilmeyeceğini hükümdar ağaçine bildirir. Ağaçide ona göre hareket eder. Yani bir nevi hususi hizmetçisi

²⁴⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 202.

²⁴⁶ Nizâm-ı Mülk , *Siyasetname*, s. 130, Köymen, Saray Teşkilatı, s. 28, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 33.

²⁴⁷ Aydın Taneri, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayat-ı Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1978, s. 228.

²⁴⁸ M. Fuat Köprülü. "Hacib", *DİA*, Cilt. 5, s. 33.

²⁴⁹ M. Fuat Köprülü. "Hadım", *DİA*, Cilt. 5, s. 45-46. Palabıyık, "Gazneli Devleti Saray Teşkilatı", s. 178, Nuhoglu , "Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü", s. 199.

²⁵⁰ Aydın Taneri , "Hadım", *DİA*, Cilt. 15, s. 2.

görevini yürütmektedir.²⁵¹ Ağaçi gibi bir görevlinin yapmış olduğu hizmet olarak Karahanlılar da bu isimden bir kurumun olmadığı fakat haciblik görevine benzer yönlerini taşıdığını görmekteyiz.

2.1.4.Perdadar:

Nizam-ı Mülk'e göre; “*kabul günlerinde huzura kabulün işareti olarak sarayın kapısında asılı olan perdeyi indirip kaldırmakla görevli kişi*” olarak tanımlanmaktadır.²⁵² Perdedarlığın haciblik görevi ile de aynı olduğu fakat haciplik makamının perdedarlıktan daha yüksek olduğu muhtemelen bayram yahut da elçi kabul merasimlerinde haciblik emiri altında hizmet ettikleri bilgisine ulaşmaktayız.²⁵³

Gaznelilerde böyle bir kurumun varlığının Abbasilerden alındığı bilgisine sahibiz. Diğer bir taraftan Karahanlılarda böyle bir kurumun olmadığı ancak haciblik makamının bu görevi de yerine getirdiği fikri muhtemeldir. Böyle bir isim ve bu adla işlevsel bir durum Karahanlı Devletinde görülmektedir. Gazneliler İslam kültürü yansıması Abbasi kurumlarını kendi kültürüyle harmanlaması Karahanlılardan ayrı bir özelliktir. Çünkü Karahanlı Devleti eski Türk devletinin bünyesinde büyümesi ile bu kaçınılmaz bir hal almıştır.

2.1.5.Candar:

Hükümdarın ve sarayın muhafızlık görevini yapan hükümdarın huzurunda silahlı bir şekilde korumasından sorumlu memurdur.²⁵⁴ Bu vazifeli memurun Doğu Karahanlı sarayında varlığına dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Zira böyle mühim bir görevlinin Karahanlı sarayını iyi tanıyan Yusuf Has Hacib'in bahsetmemesi

²⁵¹ Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 77.

²⁵² Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 152, Köymen, *Saray Teşkilatı*, s. 35.

²⁵³ Nuhoglu, “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 199-200. Kortel, “Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat”, s. 731-734.

²⁵⁴ Aydın Taneri, “Candar” *DİA*, Cilt. 7, s. 145-146, Kortel, “Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat”, s. 731-734.

şaşırtıcıdır. Ancak Batı Karahanlı sarayında böyle bir memurluk görevinden söz edebiliriz. Türk devletinde bulunan bu kurumun Gazneliler de aynen bulunduğunu fakat sadece dönemin ana kaynağını taşıyan Beyhakinin eserinde rastlanılmaktadır. Fakat vazifesi hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.²⁵⁵

2.1.6.Silahtar:

Hükümdarların silahlarına bakma, hükümdarın merasimde silahını taşımak ve ayrıca sarayın bütün silahlarını muhafaza etmekle görevli silahtarların emiridir.²⁵⁶ Karahanlılar teşkilatında XI. yüzyıl sonu ile XII. yüzyılın başlarında Yarkend’de yapılan tarla satış senedinde şahitler arasında “Bübekir Silahdar” adının kayıtlı olmasından anlamaktayız.²⁵⁷

Bu bilgi dâhilinde Karahanlılar da böyle bir kurumun varlığından haberdar olmaktadır. Bunun yanında silahtarın başında diğer Türk İslam devletlerinde de olduğu emir-i silahın bulunması da muhtemeldir. Ancak bu konu hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz.

Gazneli devletinde ise böyle bir kurumun varlığı Şerafettin Turanın makalesindeki bilgiyi analiz ederken bu bilgiye ulaşmaktayız. Çünkü Şerafettin Turan İslam Ansiklopedisinde yazdığı silahtarın Selçuklulardan itibaren Türk devletlerinde görüldüğünü ancak Selçuklu devletinde tam devlet teşkilatı Gaznelilerin bir örneğini taşıdığını, Gazneli devletinin bir devamı niteliğinde olduğunu bilmekteyiz.²⁵⁸

2.1.7.Alemdar:

²⁵⁵ Genç *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 218-219, Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 179.

²⁵⁶ Şerafettin Turan, “Silahtar”, *DİA*, Cilt. 37, s. 191-193, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 35, Köymen, *Saray Teşkilatı*, s. 32, Kortel, “Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat”, s. 731-734.

²⁵⁷ Şinasi Tekin, “Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler; Uygur Harfleriyle Yazı Senedleri”, *Selçuklu Araştırma Dergisi*, Sayı. 4, s. 162.

²⁵⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s.34-35, Nizâm-ı Mülk, *Siyasetname*, s.153, Nuhoğlu, “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s.209.

Alemdar tabiri bayrak ve sancak taşıyan kişi için kullanılmaktadır. Yani hükümdara ait saltanat sancağını taşıyan görevli için kullanılmaktadır.²⁵⁹ Karahanlı devlet teşkilatında böyle bir kurumun varlığını Yusuf Has Hacibin bize sunmuş olduğu beyitlerinden anlamaktayız. Kutadgu Biligde; alemdarın savaş sırasında en önde olduğu bilgisine işaret etmektedir.²⁶⁰ Diğer taraftan Gazneli Devlet Teşkilatında alemdar ismiyle görev yapan herhangi bir kişiden bahsedilmemiştir. Ancak dönemin Valisi Harun'un alemdarı olduğunu bunda yola çıkarak Gaznelilerde de böyle bir kurumun varlığına işaret edeceği yorumuna ulaşmaktayız.²⁶¹

2.1.8.Camedar:

Hükümdarın elbiselerine nezaret eden saray görevlisidir. Karahanlılarda Gaznelilerde ve Selçuklularda saray teşkilatlarında yer almış önemli bir kurumdur. Hükümdarın elbiselerine bakmak ile yükümlü olan camedarın aynı zamanda hükümdarın elbiselerini giyip çıkarmasında da yardımcı olan bir saray görevlisidir. Bu görevlinin arasında mevki olarak terfi edenlerde bulunmaktadır. Örneğin Gazneli Mesud döneminde camedar olan Yarık Toğmuş daha sonraları ordu komutanlığına kadar yükselmiştir.²⁶²

Bu görev gulamlardan yetişenlere verilen bir saray hizmettir.²⁶³ Karahanlı Devlet teşkilatında dönemin önemli kaynakları olan Yusuf Has Hacib, Kaşgarlı Mahmud böyle bir kurumun varlığından eserlerinde söz etmemişlerdir. Yani Karahan devletinde böyle bir kurumun varlığından haberdar değiliz.

²⁵⁹ Abdülkadir Özcan, "Alemdar" *DİA*, Cilt. 2, s. 363-364.

²⁶⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 2346, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 219.

²⁶¹ Nuhuğlu, "Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü", s. 208.

²⁶² Aydın Taneri, "Camedar" *DİA*, Cilt. 7, s. 45.

²⁶³ Nizâm-ı Mülk, *Siyasetname*, s.133-134.

2.1.9.Aşçıbaşı (Hansalar veya Çeşnigir) :

Karahanlı ve Gazneli devlet teşkilatında hükümdarın önemli görevlilerinden biridir. Aşçıbaşı, hansalar²⁶⁴ yahut da çeşnigir²⁶⁵ olarak da telaffuz edilen bu saray görevlisi hükümdarın yemeğini hazırlar, sofrasının hizmetini yapar ve en önemlisi hükümdar zehirlenmesin diye öncelikle yemeğini tadan hizmetli görevlidir²⁶⁶. Eski Türk devlet geleneğinin bir devamı niteliğinde olan bu görevlinin Karahanlı devlet teşkilatında aynen devam ettiğini fakat sadece İran ve İslam kültürünün tesiri altında bu hizmetlinin isminin telaffuzunun değişmesinden başka herhangi bir değişiklik olmamıştır. Aşçıbaşı olarak telaffuz edilen bu hizmetlinin İran ve İslam kültürünün tesiriyle hansalar ismini almasıdır.²⁶⁷ Diğer bir yandan Gazneli devletinde isminin kültürün vermiş olduğu farklılıkla saray teşkilatında farklılıkları da olmuştur. Aşçıbaşının yerine çeşnigir yahut hansalar ifadesini kullanmışlardır.

2.1.10.İdişçıbaşı(İçkici başı) Şarabdar:

Hükümdarın sofrasında ve sarayında düzenlenen ziyafetlerde meşrubatını hazırlamak ile vazifeli olan görevlilerin başında bulunan kişidir.²⁶⁸ Bu görevlide aşçıbaşı gibi hükümdara giden içeceklerin tadına bakarak hükümdarın zehirlenmesinin önüne geçmektedir. Karahanlı devlet teşkilatında idişçıbaşı yani içkicibaşı olarak telaffuz edilmektedir. Bu Karahanlı devlet teşkilatının Türk devlet teşkilatının bir

²⁶⁴ Aydın Taneri, “Hansalar”, *DİA*, Cilt. 16, s. 47-48.

²⁶⁵ Aydın Taneri, “Çaşnigir”, *DİA*, Cilt. 8, s. 232

²⁶⁶ Nuhoglu , “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s.213, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 36, 228, 274, 340, Genç, *Karahalı Devlet Teşkilatı*, s. 221-224, Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s.201.

²⁶⁷ Genç, *Karahalı Devlet Teşkilatı*, s.224.

²⁶⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 35, Genç, *Karahalı Devlet Teşkilatı*, s. 223, Köymen, *Saray Teşkilatı*, s. 33.

devamı niteliğinde olduğu göstermektedir.²⁶⁹ Gaznelilerde ise şarabtar olarak telaffuz edilmiş olmaktadır. Görev nihayetinde aynıdır fakat telaffuzu farklı kültüre sahip olması özellikle İran ve İslam'ın etkisi ile Gazneli devlet teşkilatında büyük bir tesire sahiptir.²⁷⁰ Karahanlı ve Gazneli teşkilatında yer alan bu görevlinin telaffuz farklılığı dışında görev işlevliği bakımından bir farklılık gösterilmemiştir.

2.1.11.İlbaşı (emir-i ahur):

Sarayın ve hükümdarın hayvanlarına bakan has ahurun en başı olan, kendi emiri altında hademe, seyis gibi görevli kişiler bulunmaktadır.²⁷¹ Karahanlı sarayında ilbaşı olarak aynı görevi yöneten kişidir. İlbaşı, Divan-ı Lügat-ı Türk'de at'ı ifade eden bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷² Türkçe bir kelime olan İlbaşı Karahanlı devlet teşkilatında kendi ananelerini devam ettiği aşikârdır. Diğer bir yandan Gazneli saray teşkilatında emir-i ahur²⁷³ ifadesi kullanılması Fars kültürünün tesirlerini görmekteyiz. İşlevsellik olarak aynı fakat telaffuz bakımından Karahanlı saray teşkilatı ile Gazneli saray teşkilatı farklılık göstermektedir.

2.1.12.Nedim:

Arapça bir kelime olan Nedim işret²⁷⁴ meclislerinde hükümdara eşlik ederek, şarkı veya şiir söyleyerek, nükte yaparak onu eğlendiren kişidir.²⁷⁵ Nedim denilince

²⁶⁹ Genç, *Karahalı Devlet Teşkilatı*, s. 223-227.

²⁷⁰ Nuhoğlu, "Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü", s. 215.

²⁷¹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s.155.

²⁷² Uzunçarşılı, "Mirahur" *MİA*. Cilt. 7, s. 347, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 37,83.

²⁷³ Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. I, s. 49, Genç, *Karahalı Devlet Teşkilatı*, s.228.

²⁷⁴ Abbas Sabbağ, "Mirahur", *DİA*, Cilt. 30, s. 141.

²⁷⁵ İçki ,içki içme, içki kullanma anlamlarına gelmekte: Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi, Ankara 2000, s. 666, "Zaferden dönen Rüstem'i Şah Keyhusrev karşılar, birlikte sarayda köşke giderler: Sofralar kuruldu... Padişahın emriyle şarap testileri ve çalgıcılar geldi... Bir hafta kadar, şarap kadehleri ellerinde, eğlendiler... Çalgıcılar, ney ve rud çalanlar, Rüstem'in maceralarını söyleyip çaldılar."

Halil İnalçık, *Has Bağçede Ays-u Tarab*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 12, Firdevsi , *Şehname I*, çev. Neceti Lugal- Kenan Akyüz, MEB Yayınları,

²⁷⁵ Nebi Bozkurt, "Nedim", *DİA*, Cilt. 32, s. 509.

hükümdarın özel sohbet ve eğlencelerindeki arkadaşıdır. Sözlük anlamı kadeh arkadaşı, dost anlamına gelmektedir. Bu görevli Karahanlı saray teşkilatında bulunmamaktadır. Türk saray geleneğinde “nedim” görevini yapan herhangi bir hizmetlinin varlığından bahsedilmemiştir. Zaten böyle bir görevlinin hükümdara bu kadar yakın olması böyle bir kurumun olmayışı nedeniyle kaynaklarımızda yer almamıştır. Abbasi sarayında var olan nedimlik görevi Gazneli sarayına Samanilerden geçtiğini hatta Gaznelilerin de bir devamı olan Selçukluların geçmesi kaçınılmaz olmuştur.²⁷⁶

Karahanlı saray teşkilatında olmayan bir kurumun Türk geleneğinde böyle bir görevlinin olmayışındandır. Samanilerin küllerinden doğan Gazneli devletinde ise bu görevlinin varlığına rastlanmaktadır.

2.1.13.Şairlik Dairesi:

Hükümdarların sarayında çok fazla şair ve ediplerin bulunduğu ve bunu da saltanatın gerekliliğini saymaktadırlar. Bu nedenle gerek Karahanlı gerekse de Gazneli Devleti saraylarında çok fazla şair bulunmuştur. Fakat Karahanlı devlet teşkilatında kurum olarak yer almasa da özellikle Batı Karahanlı hükümdarları özel sohbet toplantılarında şairlerin çok büyük rol oynadıklarını bilmekteyiz. Bu sohbet toplantılarına katılan şairlere Türk hükümdarlık geleneği gereğince altın ve gümüş tabaklar yer alır, bu tabaklara da tek ve çift denilir, bunların her birinin içinde 250 dinar bulunmaktaydı. Eğer şairlerin yazmış oldukları şiirler Han'ın hoşuna giderse bu tabakları o şaire hediye ederdi. Bu Türk hakanlarına özel bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷⁷ Diğer bir yandan Gazneli devletinde böyle bir saray teşkilatında kurum olarak yer almıştır. Gazneli sarayındaki şairler şairlik ödeneği almaktaydılar.²⁷⁸ Karahanlılarda böyle bir kurumun olmayışı şairlere verilen ödenek niteliğinde değil de

²⁷⁶ Genç, *Karahalı Devlet Teşkilatı*, s. 171, Köymen, *Saray Teşkilatı*, s. 53-57, Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III*, s. 116, Nizâm-i Mülk, *Siyasetnamesi*, s. 133-135.

²⁷⁷ Semerkandi, “Çehar Makale”, s. 73-75.

²⁷⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 476.

o an toplantıda, sohbette han beğenirse şaire hediyesini takdim etmektedir. Gaznelilerde kurumun varlığı ödeneği de beraberinde getirmiştir.

2.1.14.Emir-i Hares:

Hanes zindanların başında görevli olan kişiye denir.²⁷⁹ Ayrıca valiyi haras olarak da adlandırılmaktadır. Nizam-ı Mülkün siyasetnamesine göre; “*hares emirliği her devirde büyük memuriyetlerden biridir ve saray da derecesi bakımından emir-i hacibten sonra en büyük makama sahiptir. Çünkü görevi siyaset ile alakalıydı. Hükümdar eğer bir kişinin suçluluğuna karar verdiği zaman duruma göre elini ayağını kesme, dar ağacında asma, baş vurma, hapsedme kuyuya atma gibi cezaları yerine getirmek için emiri harese emir etmektedir.*” Emiri hares de bu görevi kendi altındaki hizmetliler tarafından yerine getirmektedir.²⁸⁰ Gaznelilerdeki bu görevli kurumu Samani ve Abbasilerden almış olduğu bir diğer kurumdur.²⁸¹ Karhanlılarda böyle bir isimde herhangi bir kurum bulunmamaktadır. Fakat muhtemelen kapuçubaşı bu görevi yürütmesi büyük bir olasılıktır. Görev bakımından yukarıda da bahsettiğimiz gibi emiri hacib’den sonra hükümdara en yakın ve yetki olarak da hemen her konuda görevlendirilen kapıçubaşı bu görevi de yerine getirmektedir.

2.1.15.Kethüda:

Vezirin kararını vilayet görevlileri ve ümera aracılığı ile ifade eden görevlidir. Beyhaki vezir yardımcısı olarak eyalette veya tabi devletin yanında görev yapan kethüdadan bahsetmiştir.²⁸² Köken olarak Farsça olan bu terimi Gazneli devlet teşkilatında görmek kaçınılmazdır. Çünkü Abbasi halifeleri ve Samanilerin döneminde emir ve meliklerin kethüdalarından vezirlik verildiği dönemin kaynakları bize bunu

²⁷⁹ Aydın Taneri, “Hares” *DİA*, Cilt. 11, s. 134-135.

²⁸⁰ Nizâmülmülk, *Siyasetnamesi*, s. 174, Köymen, *Saray Teşkilatı*, s. 31.

²⁸¹ Bosword, “the Ghaznavids” s. 138.

²⁸² V. V. Barthold, *Moğul İstilasına Kadar Türkistan I*, s. 249-250.

açık bir şekilde göstermektedir.²⁸³ Gazneli devletinde görülen bu kurum Karahanlı devlet teşkilatında görülmemektedir. Kökence de Farsça olan bu terim İran kültürünün Gazneli devlet teşkilatı üzerinde ne kadar geniş bir yerinin olduğunu bir kez daha bize göstermektedir. Karahanlılarda böyle bir kurumun olmayışı eski Türk devlet geleneğinde olmamasındandır.

2.1.16.Gulam:

Eski İslam devletlerinde orduda, idarede ve sarayda çalıştırılmış köle ve esirlerdir.²⁸⁴ Bu gelenek çok eski olarak Bizans ve Samanilerde mevcuddu. Müslüman devletliler bu geleneği devam ettirmişlerdir. Abbasiler, Samaniler, Gazneliler, Fatimiler, Karahanlılar gibi Türk İslam devletlerinin hepsinde görmekteyiz. Bu gulamlık sisteminin büyük bir kısmını Türkler oluşturmaktaydı.²⁸⁵ Karahanlı hükümdarlarının saray teşkilatında önemli rol oynadıkları ve bunların aşama aşama yükselerek önemli saray makamlarına ve idari makamlarına getirilmiştir.²⁸⁶ Gaznelilerde gulamlıktan gelerek çok uluslu ordularını bir gulam birliği etrafında toplamıştır. Bu ordunun çoğu da Türk'tü. Fakat zamanla Hintliler de alınmıştır. Gazneliler döneminde saray ve ordu gulamları arasından Türk kabilelerinin yanı sıra en çok Çiğil ve Karluk Türkleri de yer almaktadır.²⁸⁷

²⁸³ Mehmet Canatar, “Kethüda”, *DİA*, Cilt. 25, s. 332-333, Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 181-182.

²⁸⁴ Mustafa Zeki Terzi, “Gulam”, *DİA*, Cilt. 14, s. 180,184, Abdulkadir Özcan, “Gulam”, *DİA*, Cilt. 14, s. 184, Erdoğan Merçil, “Gulam” *DİA*, Cilt. 14, s. 180-184.

²⁸⁵ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 171, Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III*, s. 100, Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 133-134, Nizâm-i Mülk, *Siyasetnamesi*, s. 129.

²⁸⁶ Genç, *Karahalı Devlet Teşkilatı*, s. 233.

²⁸⁷ M. Fuat Köprülü, “Kay Kabileleri Hakkında Yeni Notlar”, *Bellekten* Cilt. 8, Sayı. 31 Temmuz 1944, TTK, Ankara 1944, s. 424-425, 431, 433: Köprülü bu önemli makalesinde Gazneli Devletinde saray ve ordusunda yer alan Türk kabilelerine mensup gulamlar hakkında önemli bilgi vermiştir.

2.1.17. Atabeg:

Selçuklular ve sonraki Türk devletlerinde kullanılan bir unvandır. Türkçede ata ve bey kelimelerin birleşimi olan atabey kelimesi Selçuklu devletinden önce Karahanlı ve Gazneli devleti gibi Türk İslam devleti içinde böyle bir unvan veya bununla ilgili herhangi bir müessesenin varlığı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Fakat Selçuklularda bulunan bu müessesenin varlığı bize daha önceki eski Türk devletlerinden aldığı ancak buna ulaşabileceğimiz herhangi bilgiye sahip değiliz. Selçuklularda ise atabeylik unvanını ilk kez vezir Nizâmülmülk'e verilmiştir.²⁸⁸

Köprülü ata maddesinde, atabeyliğin Selçuklu devlet teşkilatında çok yüksek bir görev olduğunu daha sonraları ise daha yüksek ve önemli bir hal aldığını belirtmektedir. Selçuklu devlet teşkilatındaki kuralları şöyledir; “*Sultanlar imparator topraklarını muhtelif parçalarını aile efradına dağıttıkları sırada henüz yaşları küçük olan prenslere vasi ve mürebbi sıfatı ile bir atabeg tayin ediyorlardı.*” demektir. Bir nevi yol gösterici ve tecrübe sahibi olmasını sağlayan kişidir.²⁸⁹ Karahanlı ve Gazneli devlet teşkilatında böyle bir kurumun varlığından söz edebileceğimiz herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Sultan ile vezir arasında haberleşmeyi sağlayarak bir nevi nedimlik görevi yapmaktadır.²⁹⁰ Saray kelimesinin biraz daha hafifletilmiş halidir. Yani bölgedeki vali ve ümera bağlı olan ayrıca Sultanın sarayında ikamet eden ve gerektiği zaman onlara ait durumu sarayına bildirmek bu görevlinin hizmetidir.²⁹¹ Alptegin Samani sarayında haber almak için buradaki olup biten hakkında haberdar olmak için kendi vekil-i

²⁸⁸ Coşkun Alptekin, “Atabey”, *DİA*, Cilt. 4, s. 38-40. Kenan Ziya Taş, “Osmanlılarda Lalalık Kurumu”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:1/Sayı:4/Aralık/2014.

²⁸⁹ M.Fuat Köprülü, “Ata”, *DİA*, Cilt. 1, s. 712-713.

²⁹⁰ Erdoğan Merçil, “Selçuklular”, *DİA*, Cilt. 36, s. 390, Zeynep Tarım Ertuğ, “Saray”, *DİA*, Cilt. 36, s. 118.

²⁹¹ Bostwort, “the Ghaznavist” s138.

derleri aracılığıyla bilgi sahibi olmaktadır.²⁹² Büyük Selçuklularda görülen vekil-i has Gazneli devlet teşkilatında vekil-i der'in karşılığı olduğu bilgisine sahibiz. Gazneli devlet teşkilatında hükümdarların, devlet görevlilerinin saray hizmetlerini düzenli yürütmesi sarayın her türlü ihtiyacının karşılanması gibi bütün görevleri yerine getiren kişi olarak görünmektedir.²⁹³

2.1.19.Serheng:

Serheng kelime olarak çavuş, bekçi anlamlarına gelerek tarih kitaplarında çavuş kelimesini karşılamaktadır. Çavuş İslamiyet gelmeden önce Türk Devlet teşkilatında saraylarda her türlü hizmetlerde bulunan kişilere verilen ve askeriyede küçük askeri rütbeyi temsil eden bir hizmettir. Gazneli devletinde Türkçe bir kelime olan çavuş kelimesini kullandığını bilgisine sahip değiliz. Ancak Farsça karşılığı olan serheng kelimesini kullanması ise çok şaşıracak bir durum olmasa gerek. Gazneli devletinde serhenglerin varlığı hakkında bilgiye sahibiz. Çünkü kendisinin de devamı olan Selçuklularda bu kurumu açık bir şekilde görmekteyiz. Bu görevli doğrudan hükümdarın emri altındaki askeri bir teşkilat gibidir. Bunların elbiseleri ise siyah oldukları için onlara sarayın kara elbiseleri olarak da telaffuz edilir. Gazneli ve Selçuklularda bu görevlilerin Siyah renkte elbise giymeleri Sasani ve Abbasi geleneklerinden etkilendiklerini göstermektedir. Daha sonra Samanilere geçen bu gelenek Gazneli devlet teşkilatı ile de devam etmiştir.²⁹⁴ Bu gelenek Bizanslara kadar dayanmaktadır. Gördüğümüz gibi Bizanslardan Müslüman Türklere geçen bu ananeler Karahan devlet teşkilatında karşılığı görülmemektedir.

²⁹² Nizâm-i Mülk, *Siyasetnamesi*, s. 135.

²⁹³ Palabıyık, "Gazneli Devleti Saray Teşkilatı", s. 191, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 80, 338.

²⁹⁴ O .Fuat Köprülü, "Çavuş", *MİA*, Cilt. 3, s. 364-365, O. Fuat Köprülü, "Çavuş", *DİA*, Cilt. 8, s. 237, Ertuğ, "Saray", s. 119, Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 84.

2.1.20.Resuldar:

Elçiyi gözeten, onu koruyan anlamına gelen saray kurallarını yerine getiren görevlidir.²⁹⁵ Bu isimle telaffuz edilen hizmetli sadece Sargurlularda görülmektedir. Ancak bu isimle olmasa da Selçuklu, Memlûk ve diğer Türk devletlerinde farklı isimlerle aynı görevi yapan hizmetliler mevcuttur. Gazneli devletinde resuldarın görevlerinden bahseden tek kaynak Muhammed b. Hüseyin el Beyhaki'nin Tarih-i Beyhaki isimli eseridir. Bu kitaptaki bilgide Gazneli sultan Mahmud'un vefatının ardından oğulları Mesûd ve Muhammed arasındaki taht mücadelelerinde bahsedilen bölümlerde rastlanılmaktadır. Gazneli Sultan Mesûd kardeşiyle yapmış olduğu taht mücadelesinin üstesinden gelerek konumunu daha da sağlamlaştırmak için aradaki dostluğu kuvvetlendirmek amacıyla Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'a verilecek hil'atlar için Resuldar Ebu Alinin görevlendirdiği bilgisini kaydeder.²⁹⁶ Yani dönemin en önemli eserinde de kaydettiği gibi "Resuldarlık" müessesesi Gazneli devletinde mevcut olduğu ancak müessesenin varlığından söz edecek bilgisine sahip değiliz.

2.1.21.Mertebedar:

Bir görevliyi emir yahut hükümdarın meclisinde her kişinin kendi yerinde bulunması için makamına uygun tayin eden yahut bu kimseyi kollayan kişidir. Bu müessese ile ilgili Sultan Mesûd'un kardeşi Muhammed ile taht için yapmış olduğu mücadele esnasında bölgedeki ileri gelen kişiler Sultan Mesûd'u ziyaret ettikten sonra huzurdan ayrıldığı ve mertebesinde beraberin bu ileri gelen kişileri iyi bir şekilde şehre

²⁹⁵ Erdoğan Merçil, "Gaznelilerde Bir Saray Memuriyeti Resuldarlık", *TTK Bildiriler VIII*, (1981) II, s. 703-709.

²⁹⁶Erdoğan Merçil, "Resuldar", *DİA*, Cilt. 34, s. 588.

uğurlamışlardır. Beyhaki Abbasi sarayı hakkında bir rivayetten bahsederken haciblerin yanında mertebarlardan da bahsetmiştir.²⁹⁷

Fakat Gaznelilerde bulunan bu müessese hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Anlıyoruz ki dönemin önemli bir eseri olan Beyhaki Tarihi Abbasilerden bahsederken bu konudan da bahsetmesi bu konunun Abbasi dönemine kadar gittiğini Gaznelilerde bu müessesesin temelini Abbasiler oluşturuyor ihtimalini güçlendirmektedir. Fakat net olarak bir şey diyemeyiz çünkü bu bilgiye sahip değiliz. Gaznelilerde var olan bu kurum Karahanlılarda olması durumu nasıl olurdu hakkında bir tahmin yürütmemiz zor olacaktır. Çünkü dönemin önemli eserlerinden olan Kutadgu Bilig’de bu müessese hakkında herhangi bir beytinde bahsetmemiştir. Eğer bu durumun varlığı söz konusu olsaydı bu eserinde Yusuf Has Hacib bahsederdi.²⁹⁸

2.1.22.Hazinedar-Hazin:

Sarayda gerektiği zaman harcamak, bağışta bulunmak yahut da hediye edilmek amacıyla sarayın özel bir yerinde bulunan nakit, mücevher gibi değerli eşyaların muhafızlığını yapan görevlinin amiri hazinedardır. Ayrıca bu hazin olarak da telaffuz edilmektedir. Yani devlet hazinesinin ve çeşitli depolarını korumak için görevli kişidir. Bu kurum farklı isimlerle Emevi, Abbasi, Samani devlet teşkilatında da mevcuttu. Karahanlı devlet teşkilatında bu görevi üstlenen kişilere “ağaçı” ismi verilmiştir. Genç gulamlar yazı ve hesap işlerini bitiren ağaçı olmaktadırlar. Hazinedarın bir diğer önemli görevi de eğer hükümdar askerlerine veya başka hak eden kişiye ihsanda bulunduğu zaman hazinedarın onu erkenden yerine getirmesinde aceleci olmasıdır. Gazneliler aynı hizmetli “hazinedar” yahut “hazin” yerine getirmektedir.²⁹⁹

Karahanlılarda ağaçı olarak telaffuz edilirken Gazneli sarayında hazinedar yahut hazin olarak telaffuz edilmiştir. Görev bakımından aynı olan bu kurum telaffuz noktasında dönem içerisinde farklılıklar göstermiştir.

²⁹⁷ Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 195-196.

²⁹⁸ Nuhoğlu, “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 215-216.

²⁹⁹ Erdoğan Merçil, “Hazinadar”, *DİA*, Cilt. 17, s. 141-143.

2.1.23. Ferraş-döşekçiler:

Karahanlı devletinin saray hizmetlerinin arasında döşekçiler olarak ifade edilen hizmetlilerin saraydaki her türlü ayak işlerine bakmakta olduğunu kaynaklarımızda görmekteyiz. Döşekçiler ifadesi Gazneli ve Selçuklu devletlerinde ferraş'e olarak kullanılmıştır. Karahanlı Devleti Türkçe ifadeyi kullanmayı tercih ederken Gazneli ve Selçuklu devleti Arapça karşılığı olan ferraş'e ifadesini tercih etmişlerdir. İslamiyet'in ve özellikle Arap kültürünün Gazneliler üzerindeki etkisini de göstermesi bakımından dikkate değerdir. Diğer bir yandan Kaşgarlı Mahmud ise hükümdarın yaygıcısına ordu başı denildiğini ifade ederken bu ifadeyi ferraş kelimesiyle telaffuz etmiştir.³⁰⁰ Halife ve sultanların yataklarını, halılarını seren, çadırını kuran kişi aynı zamanda medrese gibi vakıf eserlerinin temizleme işini de bu hizmetli yapmaktadır.³⁰¹ Bu görevlilerden bizzat hükümdara hizmet verene ise ferraş-i hass ifadesi kullanılmaktadır.

2.1.24. Kişçiler-Emiri Şiker:

Kişçilerin görmüş oldukları hizmet hakkından kesin bir bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen samur gibi kürk hayvanı avlamakla görevli olan kişiler için kullanılmıştır. Karahanlılar kişçiler hizmeti hakkında pek fazla bir bilgiye sahip değiliz.³⁰² Gazneli devletinde ise "Kişçiler" olarak değil de Emir-i Şikar ifadesini ile karşılama çalıştık. Fakat Emir-i Şikar ifadesi Selçuklu devletindeki hizmetli olarak karşımıza çıkmaktadır. Gaznelilerde bu hizmetlinin Selçuklulara geçme olasılığı yüksek olduğu için Gazneli devletinde muhtemeldir. Bu görevli av köpekleriyle doğan atmaca ve diğer av hayvanlarına bakan onları ava hazırlayan, Sultan ava gittiğinde sultanla birlikte olan ve ona hizmet eden kişidir.³⁰³ Burada gördüğümüz gibi Karahanlı devleti her daim Türkçe karşılığını her halükarda kullanmayı kendine ilke edinmiştir.

³⁰⁰ Mehmet Altay Köymen , "Alp Arslan Zamani Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 4 Sayı.6-7, s. 36-37. Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lügâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. I, s. 124.

³⁰¹ Tahsin Yazıcı- Mehmet İpşirli, "Ferrâş", *DİA*, Cilt. 12, s. 408-409.

³⁰² Genç, *Karahalı Devlet Teşkilatı*, s. 126.

³⁰³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 82, 326.

2.1.25.Yalak:

Karahanlı devlet teşkilatında saray ve kale muhafızlığına “yatgak” ifadesini kullanmaktalardı. Yatgaklar görevi Kaşgarlı Mahmud’a göre saray veya herhangi bir kaleyi gece beklemek yani gece bekçiliği yapmaktır. Fakat sarayı koruyan görevlinin tamamına değil onlardan sadece gece bekçiliği yapan hizmetçiye denilmektedir.³⁰⁴

Bu konu ile alakalı Yusuf Has Hacib’de beyitinde bahsetmiştir. Beyit şöyledir; “*künın turdı turgak tünün yatgakın*”(Gündüz turgak, gecede yatgak gibi nöbette kaldı) ifadesinde yatgak ve turgak’ın görevini ne zaman yerine getirdiğini bize açıkça ifade etmektedir.³⁰⁵ Bu anlamda Gazneli ve Selçuklu devletinde de kullanıldığı Nizâmî Müлк eserinde yer vermiştir. Gazne ordusunu örnek göstererek Sultan Mahmud’un bu konumdaki askerini sefer sırasında her gece sırayla yatağa gitmelerini yani gece nöbeti tutmalarını istediğini ifade etmiştir.³⁰⁶

2.1.26.Saray Casusları:

Sebüktekin oğlu Sultan Mahmud’a vermiş olduğu öğüt içerisinde casusluk ile ilgili olarak şunları söylemiştir; “*Memleketin her tarafında casuslar ve haberciler tayin etmelisin ta ki, gece ve gündüz durumlardan seni haberdar etsinler. Zira padişahların başına gelen her bozukluk gaflet ve ihmalden gelir. Ülkenin gelir ve giderine vakıf olmalısın. Kâtipler ve vezirlerin durumundan gafil olma. Çünkü zaman gelir kâtipler hain olurlar ve amel ile iş birliği ederler ve mal çalarlar, vakit vakit onları kontrol etmelisin*” öğüdünü vermiştir.³⁰⁷

³⁰⁴ Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. III, s. 42.

³⁰⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 66.

³⁰⁶ Fuat Köprülü, “Bizans Müesseslerinin Osmanlı Müesseslerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar”, *THİTM*, Cilt. 1 s. 242, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 100-101, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 283, Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 108.

³⁰⁷ Merçil , “Sebüktegin’in Pendnamesi”, s. 232.

Nizamı Mülk ise casuslar üzerinde durmuş devletin selameti için ne kadar önemli olduğunu eserinde şöyle bahsetmiştir “*Her taraf da tüccarlar, seyyahlar, sufiler, dervişler ve ayak satıcıları kılığında casuslar gitmeli ve hadiselerin hiçbir şekilde gizli kalmaması, eğer bir şey vuku bulur ise veya zuhur ederse zamanında çaresine bakılması için işittikleri her şey haber vermelidirler. Zira çok zaman olmuş ki valiler, ikta sahipleri ve memurlar ve emirler isyan ve muhalefete girişmeyi düşünmüşler, padişahın aleyhine komplo hazırlamışlardır. Casuslar geldikleri zaman padişaha onların hemen baskı yapmış, onları yakalamış ve onların bu azamini boşa çıkarmıştır. Eğer başka bir padişah onun memleketine kastetmişse, onu da bu sayede defetmiş ve işini bitirmiştir. Casuslar iyi ve kötü reyanın durumunu da aynı şekilde haber vermişler ve padişahta bunun hesabını sormuştur.*”³⁰⁸

Gazneli sultanları ülke içinde³⁰⁹, Hind ülkesinde,³¹⁰ Samani sarayında³¹¹ hatta Karahanlı sarayında³¹² ve savaş sürecinde çok fazla casus bulundurmuş ve buradaki uçan kuştan bile haberleri olmuştur.

2.1.27.Nanbayan-ı Hasse:

Yukarda da bahsettiğimiz gibi saray teşkilatının bu kadar kalabalık olması tabii ki böyle büyük teşkilatında mükemmel bir mutfağı olması kaçınılmazdır. Burada tüketilen ekmeğin de haliyle burada imal edilmesi gayet normaldir.

Nanba “*ekmekçi, ekmek pişiren, fırıncı*” anlamlarına gelmektedir. Sarayın ekmekçileri veya fırıncıları olan nanbayan-ı hasse Nizamı Mülk eserinde şöyle bahsetmiştir: “*Gazne şehrinde nanbayanlar, gittide dükkanlarının kepenklerini kapattılar. Ekmek pahalıydı. Yabancılar ve fakir insanlar sıkıntıya düştüler; şikâyet için dergâha Sultan İbrahim’in huzuruna çıktılar ve ekmekçilerden yakındılar. Sultan bütün ekmekçilerini huzurunda hazır etmelerini emir etti ve niçin ekmek sıkıntısı çıkarmış olduklarını*

³⁰⁸ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 94.

³⁰⁹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s.88.

³¹⁰ Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 203,

³¹¹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 140.

³¹² Palabıyık, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, s. 204.

sordu. Nanbayanlar “Bu şehre getirilen buğdayı sizin nanbayan-ı hasseleriniz satın alıyor, ambar ediyorlar ve fermanın böyle olduğunu söylüyorlar, bir men yok satın almamıza bırakmıyorlar” dediler. Bunun üzerine bu suçluları getirip ayaklarının altına atmalarını emrederek cesetlerini fillerin hortumlarına bağlayıp şehirde ibretlik olsun diye dolaştırdılar ve ekmekçilerden dükkânını açmayan herkesin başına aynı şeyin geleceği mesajını da vermiş oldu. Ambar açıldı, buğdaylar dağıtılıp ertesi akşam namazına kadar kimsenin satın almadığı ekmek yığını kaldı.”³¹³

Böylece Gazne saray teşkilatının önemli bir görevinden bahsederek Karahanlılarda böyle bir hizmet görevinin kaynaklar bahsetmese de yemekhanenin yanında fırıncılarında olması kaçınılmaz bir durumdur.

2.1.28.Çetrdar:

Bazı İslâm ve Türk devletlerinde hükümdarlık alâmetlerinden biri. Ayakta dururken, yürürken ve savaş arabasında savaşırken veya avlanırken başları üzerine tutulduğu görülen çetirin, eski İranlılar’da ve Emevîler’den itibaren de çeşitli İslâm devletlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Müslüman-Türk devletlerinde çetr hâkimiyet alâmeti olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Karahanlı hükümdarları kırmızı renkte çetr taşırlardı. Karahanlılar’da çetirin (kubbe) savaş alâmetlerinden birini teşkil ettiği ve savaş meydanlarında taşındığı da bilinmektedir. Gazneliler’de başlangıçta la’l renkli çetrler kullanıldığı halde Mahmûd-ı Gaznevî’den itibaren siyah renk tercih edilmiştir. Gazneli Hükümdarı İbrâhim b. Mes’ûd’un çetri üzerinde mücevherlerle süslenmiş bir şahin vardı. Çetri taşıyana çetrdar denirdi. Ortaçağ’da bayrakla çetirin aynı renkte olması genel bir kuraldı.³¹⁴

³¹³ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 57,58.

³¹⁴ Aydın Taneri “Çetr” ,*DİA*, Cilt. 8, s. 293-294. İbrahim Kafesoğlu. *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ötükent Neşriyat, Ankara 1956, s. 202.

2.1.29.Taşdar:

Fars Atabegleri (Salgurlular), Eyyûbî ve Memlûk saraylarında taşdâr unvanlı görevliler vardı ve bunların arması da ibrikti. Memlûkler’de taşdârlık hizmetini yürütenlerin reisine “mihtâr” denirdi. Taşdârlar Delhi Türk Sultanlığı’nda hükümdarın en yakın adamlarındandı.³¹⁵ Hükümdar elini yıkadığı zaman ona ibrik ve leğen tutan kişidir. Gazneli sarayında böyle bir görevliden bahsetmenin yanında Gazne sultanı Mesûd’un da en has adamı olduğunu dile getirmektedir. Bu görevli aynı zamanda mahrem mahiyetindeki işlerde de kullandığı bilgisine sahibiz.³¹⁶

2.2.İdari Teşkilat

2.2.1.Merkez Teşkilatı:

Karahanlı devletinde hükümdarın vekili sıfatıyla devletin işlerini yürüten vezire yugruş denilmekteydi. Vezirin başlıca görevi ülkede dirlik ve düzeni, halkın huzur içinde yaşamasını sağlamak, devletin topraklarını genişletmek, hazineyi zenginleştirmek, devlet hizmetinde çalışan hizmetiyle iyi davranmak, onların huzurlu bir şekilde görev yapmasını sağlamaktır.³¹⁷ Yusuf Has Hacib eserinde vezirin hükümdarın eli olduğunu, kanun çıkarırken de halkın yararını düşünmesi gerektiğini bildirmiştir.³¹⁸ Vezir akıllı akıllı hesap bilir, dürüst, tok gözlü, dindar, becerikli, bilgili ve heybetli olmalıdır. Asil bir aileden gelmelidir. Halka adil davranmalıdır. Hükümdarın inşa etmiş olduğu güveni zedelememelidir.³¹⁹ Karahanlı döneminin

³¹⁵ Meryem Gürbüz, “Hârizmşahlar’da Devlet Teşkilâtı Ekonomik ve Kültürel Hayat” (Yayınlanmamış doktora tezi, 2005), *İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 105-106; S. Haluk Kortel, Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilât (1206-1414), Ankara 2006, s. 126-127.

³¹⁶ Nuhoglu, “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 212, Merçil, “Selçuklular’da Taşdârlık Müessesesi”, Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir 1999, s. 55-59; Erdoğan Merçil, “Taşdar”, *DİA*, Cilt. 40, s. 162.

³¹⁷ Abdülkerim Özaydın, “Vezirlik”, *DİA*, Cilt. 43, s. 82-87, Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *DİA*, Cilt. 43, s. 79-82, Halil İnancık, “Vezir”, *DİA*, Cilt. 43, s. 90-92.

³¹⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 312.

³¹⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 172.

önemli kaynaklarında kadılığın naipliğine vezirliğin önemi vurgulanmış, eğer bunların kötü insanların eline geçtiği takdirde halkında bundan doğrudan etkilenecek işlerin kötüye gitmesine sebebiyet vereceğinden bahsedilmiştir.³²⁰

Büyük divana Meclisi Ali olarak kayıtlarda Karahanlı Merkez teşkilatında telaffuz edilmektedir. Bu divana vezirin başkanlık ettiği, vezire bağlı olarak çalışan Divanı İstifa'nın başında ağaçı (hazinedar), Divan-İnşa ve Tugranın başında bitikçi, ılımgı ile tamgacın(mühürdar) bulunduğu ayrıca Divanı Arz görevini yürüten bir kurumun varlığı bilinmektedir³²¹

Vezirlik makamına getirilen bir kimseye unvan, mühür, tug, davul, zırh hil'at, eyer takımı, at, silah, çetr ve dirlik verilmekteydi.³²² Aynı zamanda bulunmuş oldukları bölgelerde de hükümdar adına yürütülen hanedan mensuplarının da birer veziri bulunmaktaydı.

Gazneli devletinde ise; önemli divanlardan oluşan hükümet teşkilatının başında vezir bulunmaktaydı. Gazneli devleti veziri hace-i bozurg olarak telaffuz edilmekteydi. Divan-ı Vezaret Divan-ı Hace ya da Divan-ı Vezir olarak ifade edilmekteydi. Divan-ı Risalet, Divan-ı Arz, Divan-ı İsrâf, Divan-ı Vekalet, Divan-ı İstifa, Divan-ı Berid³²³, Divan-ı Âb ve Divan-ı Müsadere vezire bağlı olarak görev yapmaktaydılar.

Vezir göreve başlamadan hemen önce Sultan ile hangi şartlarda görev yapacağına dair bir muahade imzalamak durumundaydı. Gazneli Mahmud'un babası olan Sebük Tegin her işi ehline verilmesi gerektiğini aksi takdirde bir zulüm olduğundan bahseder. Aynı zamanda bir kişinin yeteneğine bakmadan babasının makamı doğrultusunda vezir edilmemesi gerektiğini, önce asalete sonrada yeteneğine bakılarak vezir olması gerektiğini savunmuştur.³²⁴ Vezir göreve başladığı zaman Sultanın huzuruna kabul edilir, sultan vezire isminin yazılı olduğu bir yüzük verir ki bu bir mühür

³²⁰ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 40, 165.

³²¹ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.173

³²² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 96, 147, Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. III, s.41

³²³ Mehmet Aykaç, *Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, TTK, Ankara 1997, s. 50.

³²⁴ Merçil, "Sebüktegin'in Pendnamesi" s. 202-203, Palabıyık, "Gazneli Devleti Saray Teşkilatı", s. 99.

mahiyetindedir. Yapılan tören ile de vezir göreve başlar. Kendinden sonra vezirin fermanının geçerli olduğunu belirtir. Böylece vezirin sınırsız yetkilerle donatıldığını göstermiş olur. Vezir ile sultan arasındaki irtibatı ise sahib divan-ı risalet sağlamaktaydı. Vezirlik alametleri arasında da hil'at, yüzük, divit, sarık, çadır ve kılıç bulunmaktaydı.³²⁵

Vezirin görevleri arasında hazinenin gelir temini öncelikli görevleri idi. Bunun dışında maaşların ödenmesi, miktarı vezir tarafından yapılmaktaydı. Aynı zamanda orduların sevk ve idaresi etmekte, Divan-ı Arz başkanı ile orduyu denetleyip her an savaşa hazır durumda bulunmasına önem vermekteydi.

Bunun yanında Sultana yolculuklarda refakat etmekteydi. Vezir görevine başlamadan önce hükümdara ihanet etmeyeceğine dair bir yemin metni (sevgendname) imzalamaktaydı. Suç işleyen bir vezir olursa emir-i harses tarafından cezalandırılmaktadır.

Karahan ve Gazneli Merkez Teşkilatının en önemli unsuru olan vezirlik makamı iki devletinde önemli bir kurumudur. İki devletinde çok az farklılıkların dışında hemen hemen aynı özelliği taşıdığını görmekteyiz. Bu değişiklikler öncelikle telaffuzda farklılık göstermektedir. Yani Karahanlı Devleti vezire yugruş olarak ifade ederken Gazneli Devleti hace-i buzurg olarak telaffuz etmektedir. Bunun dışında vezirin başkanlık ettiği divana Karahanlılarda Meclisi Ali ya da büyük divan, Gaznelilerde ise Divan-ı Vezaret, Divan-ı Hace ya da Divan-ı Vezir olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki devletinde vezirleri bu saydığımız divanlardan birinin başkanlığını yapmakta. İsimler farklı olsa da özellik bakımından aynıdır. Karahanlı dönemi hakkında çok fazla geniş bilgiye sahip değiliz. Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı Mahmud'un bize eserinde sunmuş olduklarıyla yetinmek mecburiyetinde kalmaktayız. Bunun dışından vezirlik alametleri hükümdara bağlılıkları, halka karşı sorumlulukları, kendisinde aranan yetenekleri, özellikleri bakımından tamamen aynıdır.

Gaznelilerde vezarete İranlıları tayin etmekle Samaniler ve Abbasilerin geleneklerini devam ettirmişlerdir. Ancak bu adetler devam etmek için yapılmamıştır. Köle

³²⁵ Nuhoğlu , “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 234.

sistemiyle yetişen, saray kumandanlığı gibi yüksek makamlara yükselmiş Türk insanı okuma ve yazma bilmemektedir. Ancak diğer tarafta hesap, debirlik gibi pek çok alanda usta olan İranlılar burada da yetenek sahibi olmuşlardır. Ancak bu uygulamayı Karahanlılar da görmek mümkün değildir.

2.2.1.1. Divan-ı Vezaret:

Gazneli devletinde ve diğer Türk İslam ve İslam devletlerinde idari teşkilatın en önemli ve yetkili makamı olan bu divan Gaznelilerde Divan-ı Vezaret, Divan-ı Hace ve Divan-ı Vezir olarak telaffuz edilirken Karahanlılar da bu önemli divan Büyük Divan yahut da Meclis-i Ali olarak kaynaklarda yerini almıştır. Bu divanın başkanı olan kişi vezirdir. Vezir bütün yetkilerini elinde bulundurarak, hükümdarın vekili sıfatı ile de devletin bütün işlerini bu divandan yürütmektedir.³²⁶ Karahanlı dönemi hakkında vezirlik makamı ile ilgili bilgileri Yusuf Has Hacib'in eserinden öğrenmekten bilgi sahibi olurken bu makam hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Yusuf'un eserinde vezirlik meselesinde bu kadar önemli bilgiler verirken vezirin bu önemli görevinin böyle bir divanda yürütmesi kaçınılmazdır. Sultan Sencer'in İnşa Divan'ında çıkan bazı mektupları Batı Karahanlıların Meclis-i Ali'sinden sık sık bahsetmesi böyle bir divanın varlığını göstermesi bakımından önemlidir.³²⁷

Karahanlı dönemi divan teşkilatları hakkında çok fazla bilgiye sahip olmasak da Gaznelilerin ve Selçuklu Merkez Teşkilatları büyük oranda benzerlikler taşıdığını düşünülmekte. Bundan yola çıkarak telaffuz mahiyetinde farklılıklar olsa da işlev bakımından bu divanların benzediği yorumuna ulaşmaktayız.

³²⁶ Nuhoğlu , “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 228, Mehmet Aykaç, *Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, TTK, Ankara 1997, s. 19.

³²⁷ Barthold, *Moğul İstilasına Kadar Türkistan I*, s. 27-29,33.

2.2.1.2.Divan-ı Risalet:

Beyhakiye göre; Gazneliler döneminde önemli dört büyük divandan biridir. Devletin hem de dış bütün muhaberatinin idaresini ve vesikasını hazırlayan görevli olan bu divanın başkanı da sahibi divan-ı risalet olarak ifade edilmekteydi. Bu divan en önemli görevi devlete ait yazışmaları yürütmektir. Ancak birde bu divan Enderun mektebi fonksiyonun da görmektedir. Debirler ve müstevfiler çocuklarını tecrübe kazansınlar diye bu divana verirler ve onlar bir süre ücretsiz burada çalışırlar. Belli bir düzeye gelen bu kişiler başka hizmetlere tayin edilirler. Bu divanın ayrıca başka bir fonksiyonu saraya gelen evrakların korumasını yapmaktır. Bu mektupları mühürlenerek buna da özel bir bölümde saklanır.³²⁸

Saraya gelen haberler önce bu divana gelir ve önemli haberler sahib-i divan-ı risalet tarafından sultana verilir. Eğer haber sözlü olarak gelmişse de bu haber yazıya aktarılır ve öyle sultana iletilirdi. Çok önemli mektuplar sultan tarafından ele alınır ve mahrem konulu mektuplarda bizzat sultan tarafından kaleme alınır.³²⁹

Karahanlıların merkez teşkilatında bu ve diğer divanlar aynı adlarla telaffuz hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Hükümdarın iç ve dış yazışmaları idare eden Tugra divanı ve tugrai'nin yerine Bitigçi ılınga ve Tamgaçı (mühürdar) varlığı bu divanların yada benzer teşkilatın Karahanlı devletinde de varlığını açık bir şekilde göstermektedir. Zaten Yusuf Has Hacib eserinde Tampacı Bitikçi İlıngam gibi başında oldukları teşkilatında var olduğunu bundan hareketle de bu kurumların adını ve işleyişi hakkında muhtemelen bil vermeye lüzum görmeyişidir.³³⁰

Karahanlı hükümdarlarının hem sözlü hem de yazılı emirlerine, fermanlarına yarlıg dahil edildiğini bilmekteyiz.³³¹ Bu yarlıgları ve mektupları damgası ile mühürlendiğini

³²⁸ Nuhoğlu , “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 246-247.

³²⁹ Nuhoğlu , “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 252-253.

³³⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 44, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 255.

³³¹ Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. III, s. 42.

de bilmekteyiz.³³² Gerek Kaşgarlı gerekse de Yusuf Has Hacib eserlerinde hükümdarın mektuplarından söz ederken bu mektupları önce damgaladığını sonrada katlanıp bağladığını belirtmişlerdir.³³³

Bugra Han Harun'un, Muhammed bi Abdullah el-Katib isminde bir debiri olduğunu bilgisine sahibiz. El Katib unvanından daanlayacağımız gibi hükümdarın yazışmalarını ifade eden bir şahsın varlığı söz konusudur. Debir'in anlamı bu dönemde hükümdarın şahsi yazılarını yazan ve onları okuyan kişilere verilen bir unvan olarak ifade edilmiştir.³³⁴

Divanın varlığından tam olarak bilgi sahibi değilsek de dönemin önemli eserlerinden olan Kutadgu Bilig ve Divan-ı Lügati Türk'te önemli noktalara deyimleri bu kurumun varlığını kaçınılmaz yapmaktadır. Gazneli devletinde bu divanın varlığı dönemin önemli eseri olan Beyhaki Tarihinden yapılan çevirilere dayanmaktadır. Bu dönemi aydınlatan çok özel bir eser olmakta ve dönem hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır

2.2.1.3. Divan-ı İstifa:

Karahanlılarda hazinenin mal ve para varlığını korunduğu yere ağılık denildiği Yusuf Has Hacibden öğreniyoruz.³³⁵ Kaşgarlı Mahmut ise hazineye tavanluk denildiğini kaydetmektedir. Bu iki isim hakkında aynı anlamlarda mı kullanıldığını yoksa farklı anlamlarda mı kullanıldığı bilgisine sahip değiliz.³³⁶ Hazineye Karahanlılar ağı kaznakı yada “kaznak” ifadelerini kullanmışlardır. Ancak İslam'ın tesiri ile de “hazine” yahut “kenç” ifadelerini kullanmışlardır.³³⁷ Hazineyi yani

³³² Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. I, s. 424.

³³³ Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. III, s. 353, Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 298.

³³⁴ Semerkandi, *Çehar Makale*, s. 41.

³³⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 308

³³⁶ Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. I, s. 503, İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Ötükent Neşriyet, İstanbul 2014, s. 145

³³⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 96-97,144, 176, 215, 159, 123.

devletin mali işlerini idare eden görevli kişiye de “Ağıcı” denildiğini dönemin önemli iki kaynağı olan Divanı Lügati Türk ve Kutadgu Biligde yer alan kayıtların aynı olduğunu görmekteyiz. Ağıcı’nın emri altında hazinenin gelir ve giderlerini hesaplarını tutan muhasebecilerde(bitigçi-katib) bulunmaktadır. Aynı zamanda tahsildara da imga denildiği bunlarda ağacı adına verileri toplamakla görevli kişilerin varlığı da söz konusudur.³³⁸

Yarkentte 1111/1112 yıllarında yapılan bir tarla satış sözleşmesinde şahitlerin arasında ağacı ve imga unvanlarını taşıyan kişilerin olduğunu, Doğu Karahanlı Devletinin onların bu konuda kendi geleneklerine bağlı kalıp bu bağlılıklarını her şekilde devam ettirdiğini görmekteyiz. Fakat Batı Karahanlı devletinde aynı özelliği taşıdığı söyleyemez. Onlar İslam kültürünün etkisinde kalmasıyla mali işlerde müstevfi³³⁹ ve amil gibi unvanların XI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanmış olduklarını anlamaktayız. Örneğin Örneğin Şemsül Mülk Nasır Han’ın mali işleri yapan vezirin ismi ve unvanı Emir Emanüd-din Müstevfi-i Kuçani olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁴⁰ Ayrıca hükümdarlar sefere çıktıkları zaman ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için yanlarında hazine işlerine bakan haznedarları da almaktaydılar. Örneğin Yusuf Kadir Han Gazneli Sultan Mahmud şle 1025 yılında Semerkan mevkiyinde aralarında bir sulha karar vermeleri üzerine birbirlerine karşılıklı olarak hediyeler taktim etmişlerdir. Yusuf Kadir Han tamda bu sırada emri altındaki hazinedara hazineyi açmasını buradan almış olduğu kıymetli eşyalar, cins atlar ve Türk köleler Sultan Mahmud’a taktim etmiştir.³⁴¹

Gazneli devletine baktığımız zaman mali işlerin müstevfi yürüttüğü divanın başında bulunan kişi ise amir unvanı verildiği bilgisine sahibiz. İslam’ın etkisini Batı Karahanlılar da olduğu gibi Gazneli Devletinde kullanmış oldukları ifadelerden

³³⁸ Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. I, s.89, 136, Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.312,217.

³³⁹ Aykaç, *Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 167, Togan, *Karahanlılar (1966-1967 Ders Notları)*, s.60.

³⁴¹ Filiz Akçay, “Ebu Said Abdulhay Dahhak B. Mahmud Gerdizi’nin Zeynül Ahbar Adlı Eserinin Tahiriler, Saffariler, Samaniler ve Gazneliler ile ilgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ordu 2015, s.122-123.

anlamaktayız. Yine bu müstevfilerin sefer esnasıyla orduyla gitmesi ordunun herhangi bir ihtiyacı olduğunda karşılaması Karahanlı devletinde olduğu gibidir.³⁴²

Gazneli devleti kullanmış oldukları ifadelerde İslam'ın tesirini taşımakta bu hususta Batı Karahanlılarda da bu kültürün etkisini görmekteyiz. Fakat Doğu Karahanlı devleti eski Türk geleneklerinin bir devamı niteliğinde kullanmış oldukları unvanlardan anlamaktayız ki geleneklerine bağlı bir Doğu Karahanlı devletidir.

2.2.1.4. Divan-ı İsrâf:

Karahanlı devletinde mali ve idari işlerin düzenli ve disiplinli bir şekilde yolunda gidip gitmeyeceğini teftiş eden bu konuda bu durumdan sorumlu olan divan-ı israf ya da benzer bir kişinin Karahanlı devletinde var olduğu ile ilgili bir bilgiye sahip değiliz.³⁴³ Bu yüzden bu durum ile ilgili var olan bilgi olmadığından bunu yorumlayarak değerlendirmede mümkün görünmüyor. Fakat Yusuf Kadir Han'ın kendi yanında sefere götürmüş olduğu hazinedarın varlığından haberdar isek bu anlamda teftiş edilmesinde kaçınılmaz olmaktadır. Fakat bu durumu yorumlamaktan başka herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Ancak Büyük Selçuklu Devletinin israf divanlarının amirleri olan müsiflerin şehir ve kasabalar mali ve idari işlem kontrolü yapmak için kendi yerlerine yardımcılar (naibler) gördüklerini bilmekteyiz.³⁴⁴ Divan-ı vezaretin kontrol bölümü ile ilgilenen bir kurum olduğundan bahsetilmektedir. Bu teftiş işini müşrif adında ve kendi altındaki aynı ismi taşıyan görevlilerle birlikte yapmaktadır.³⁴⁵

Hazineye giren ve çıkan bütün malların kontrolü bu divan tarafından yapılmaktadır. Devletin en üst düzeyde kontrolü yapan ve bundan sorumlu olan divandır. Bu divan görevlisi Sultan tarafından tahin edilirken hil'at giyerek yardımlarını belirlenip sultanın huzuruna çıkararak bağlılığını bildirir. Görevden ayrılmış olan müşriflerin

³⁴² Aydın Taneri "Divan" *DİA*, Cilt. 9, s. 384, Nuhoglu, "Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü", s. 269-271.

³⁴³ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 256.

³⁴⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 44.

³⁴⁵ Nuhoglu, "Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü", s. 271-273.

servetleri kontrol edilir ve gayri meşru yollarla edilmiş ise bu hazineye bağışlanır. Hazinenin denetiminden sorumlu müşrif, müşrif-i hizane medrese ve vakıflara bakan kısma İçraf-ı Evkaf adı verilir. Gaznelerde müşriflerin yanında saray ve çevresinde gizli haber alma işini müşrifi dergah isimli olup anında emri altında müşrifleri bulunmaktadır. Bütün devlet hizmetinde çalışan görevliler müşrifler tarafından teftiş edilir. Sultanın ailesi ve çocukları da bu denetime tabi olmaktadır. Sultanın emriyle gizli olarak müşriflik görevini üstlenen görevliye müşrif-i guleman-ı sarayi ismi verilmektedir.³⁴⁶

2.2.1.5. Divan-ı Arz:

Askerlerin aylık ücretlerinin ve diğer haklarının kaydedildiği defterlerin tutulduğu bilgisine sahip olduğu için Karahanlılar da Divan-ı Arz'ın görevini yapan bir teşkilatın varlığı da anlaşılmaktadır. Ancak böyle bir divanın varlığından söz eden dönemin herhangi bir kaynağı mevcut değildir. Fakat Kaşgarlı Mahmud bir ifadesinde “o asker ad Sultanın Divanından silindi” söylemesi bu divanın varlığından şüphe duymamızı mümkün kılmayacaktır. Bunun dışında bu divan ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz.³⁴⁷

Gazneli devletinin en önemli divanlarından biridir. Reyhdar Tarihinde divan-ı arz olarak ifade edilmektedir fakat şul-i arz olarak da telaffuz edilmiştir. Ordunun bütün idaresinden sorumlu olan bu divan amirine arz ya da sahib-i divan-ı arz ifadesi kullanılmaktadır. Merkezden ziyade eyaletlerde bu divanın emrinde bulunan divan-ı arzları bulunmaktadır. Bu divanın başındaki görevli Sultan tarafından atanırdı. Sultan tarafından hil'at giyer sultana bağlılığını bildirerek evine gider ve hediyeleri kabul ederdi. Gelen hediyelerinde hazineye bağışlamaktadır. Sultanın bütün resmi merasimlerine katılır ve vezirden sonra gelinir. Askerin maaşını, rütbesini burada ki yolsuzluğu dahi bu divanın sorumluluğu altındadır.³⁴⁸

³⁴⁶ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Müşrif”, *DİA*, Cilt. 32, s. 168, Taneri, “Divan”, s. 384.

³⁴⁷ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 256.

³⁴⁸ Nuhoğlu, “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 275-278.

Karahanlılar da böyle bir divanın varlığından haberdarız fakat bunun dışında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak dönemdaş olan bu iki devlet yani Karahanlı ve Gazneli devletinin bu divanlarını da büyük ölçüde benzerliklerin olduğunu yorumunu yapabiliriz. Çünkü Gazneli Devleti ile karşılaştırdığımız diğer kurumlarda işlevsellik bakımından hemen hemen aynı olduğunu küçük farklılıklar ve telaffuzların dışında herhangi bir değişikliğin olmadığını görmekteyiz.³⁴⁹

2.2.1.6. Divan-ı Berid:

Beyhaki'nin ifadelerinde ayrı bir divan olmadığı fakat divan-ı risalet'in bir parçası olduğunu görmekteyiz. Beyhaki'nin eserinde divan-ı berid ifadesinin yerine şugl-i berid ifadesi yer almıştır, buda onun bir olmadığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle bu teşkilatın başkanı da sahib-i divan-ı risalet olmalıdır. Bu teşkilatın görevi devlete ait havadisleri açık yada gizli olarak divan-ı risalete ulaştırarak hükümdarın devletle ilgili işlerden haberdar olmasıdır. Günümüzdeki istihbarat teşkilatının karşılığıdır. Bu teşkilatın görevlileri divan-ı risalet olarak, yardımcılarını olup sahib-i berid olarak ifade edilir. Her vilayetin bir sahib-i berid bulunmaktadır ve onlar bölgenin ismi ile anılmaktadır. Bu görevlilerin tayini , tahtın değişikliğine yahut yerel hükümetin yönetim kadrosuna yada ölüm, azli gibi durumlarda doğrudan sultanın emri ile unvan-ı risaletten yetişmiş kişiler arasından seçilmekteydi.³⁵⁰

Karahanlılara baktığımız zaman böyle bir kurumun varlığından haberdar değiliz fakat devlet merkezinden taşraya hükümdarın ferman ve mektuplarını hızlı bir şekilde ulaştırmak için oldukça önemli bir posta teşkilatının varlığından haberdarız. Bu teşkilat hakkında Kaşgarlı Mahmud'un bize sunmuş olduğu bilgilere göre; uzak yolcuk anlamındaki “eşkin” kelimesi çok hızlı giden atlı postacılara “eşkinçi” ifadesi kullanması bu teşkilat ile ilgili önemli bir bilgi sunmuştur.³⁵¹ Diğer bir yandan “ulağ”

³⁴⁹ Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, *DİA*, Cilt. 13, s. 482-483, Taneri, “Divan”, s.385.

³⁵⁰ İbrahim Harekat, “Berid”, *DİA*, Cilt. 5, s. 499, Merçil, “Gazneliler”, s.482, Nuhoglu , “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 279-285, Aykaç, *Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 50.

³⁵¹ Kaşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. I, s. 105.

sözcüğü beyin emri ile ve sür'atle giden bir postacının başka bir at buluncaya kadar bindiği at yine çufga kelimesinde de çabuk yitmek isteyen bir postacın yoldan alıp başkasını buluncaya kadar binip gittiği at olarak ifade etmesi bu teşkilatın görevlilerinin hızlı bir şekilde gerekli haberlerin ulaştırılmasında ne kadar hızlı ve erken götürmesine önem verdiğini ve bu teşkilatın ne kadar aktif olduğunu göstermektedir. Ayrıca “çalığ” kelimesiyle de taşra ve köylere göndermiş oldukları haberlere denilmesi taşra teşkilatında da posta ve haberleşmenin önemi hakkında bilgi vermektedir.³⁵²

Nizam-ı Arazi; Bugra Han Harun dönemi için “peyk” ifadesinden söz etmiştir. Peyk ve perendelerin Selçuklu teşkilatında hızlı haber alma teşkilatı görevlilerinin olduğu bilinmektedir. Bu durumdan anlıyoruz ki Karahanlı devletinde de hızlı haber alma işlerini de “peyk” unvanlı görevlilerin kullandığı sonucuna varmaktayız.³⁵³

İki devletin haberleşmeyi sağlarken farklı isimdeki kurumlar tarafından yapmaktadırlar. Karahanlıların böyle bir divanın olmadığını fakat Kaşgarlı Mahmud'un eserinde yer vermiş olduğu eşkinçi, ulağ, çufya gibi ifadelerle böyle bir teşkilatın varlığından haberdar iken Gazneli devletinde divan-ı berid adında ve buda divan-ı risale bağlı olduğu dönemin ara kaynağı olan Beyhakinin önemli eserinde açık bir şekilde ifade edilmiştir. Telaffuzları farklı olsa da işlevsellik bakımından aslında aynı amaca hizmet ettikleri aşikârdır.

2.2.2. Taşra Teşkilatı:

Karahanlı devletinin taşra teşkilatına baktığımız zaman taşranın özel idaresinde hanedan üyelerinin önemli bir rolü bulunmaktadır. Türk idaresi ananelerinin bir gereği olarak ikili teşkilata göre idare edilmiştir. Bu nedenle devlet doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Devletin doğu kısmını doğu kısmını büyük hakanın hâkimiyeti

³⁵² Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. I, s.122, 425, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 278, Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 154-155.

³⁵³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 310.

altında, batı kısmı ise büyük hakanın idaresini, hâkimiyetini tanımak şartıyla hanedan üyelerinden bir başkası tarafından idare edilmekteydi.³⁵⁴

Devletin 1041, 1042 yıllarına kadar iki farklı devlet haline gelinceye kadar devam etmiştir. Devletin her iki kısmının çeşitli vilayetleri hanedan üyesi şehzadelerin ve askeri valilerin idaresinde bulunmaktaydı. 1042 yıllarında biri doğu, diğeri batı olmak üzere iki farklı Karahanlı devleti meydana gelmiştir. Ancak başlangıçta ikili idare geleneğini devam ettiğini görmekteyiz. Diğer yandan bu ikili teşkilatın sınırları dışında kalan bölgelerin yine hanedan üyesi olan şehzadeler tarafından edilmekteydi.³⁵⁵

Vilayetler bir şehzade yahut askeri valinin idaresinde de bulunmaktaydı.³⁵⁶ Bu askeri valiler İlig Nasr döneminde şahne olarak telaffuz edilmiştir. 985 yılında Buhara'ya askeri vali olarak bıraktığı birinin bu unvan ile ifade edildiği bilinmektedir.³⁵⁷ Sonuç olarak devletin çeşitli şehir ve bölgeleri ya hanedan mensupları olan şehzadeler ya da askeri valiler tarafından idare edilmekteydiler. Devletin ikili teşkilatı döneminde ve ikiye ayrılmasından sonra hükümdar bazı dönemlerde belli bölgelere naibler de tayin etmiştir. Bu naibler hanedan üyelerinin yanında diğerk devlet adamları bu göreve tahsis edilmektedir.³⁵⁸

Şehir ve vilayetlerin hâkimlerin emrinde herhangi bir divanın bulunup bulunmadığı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bu bölgeler hükümdar adına doğru bir şekilde idare eden hanedan üyelerinin adına bir divanın bulunması kadar doğal bir şey yoktur.³⁵⁹ İdare edilen taşranın mahalli idaresinde şer'i davalara kadılar tarafından yürütülmekte, şehir ve kasabaların mali işlerine de bir amil veya Doğu Karahanlı bölgesindeki İmga, halk tarafından seçilen reisler, belediye işlerini yürüten muhtesiplerin varlığı söz konusudur.³⁶⁰ Muhtesipler İslam dininin geleneklerini yerine getirmekle sorumlu kişilerdir. Bu kurallara uymayanları cezalandırmak ayrıca

³⁵⁴ C. E. Bosworth, "İlek- Khans or Karakhands" *EI 2*, s. 1113,1117, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 232.

³⁵⁵ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 270.

³⁵⁶ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. I, s.48, 105, 106.

³⁵⁷ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 151, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 310, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 271.

³⁵⁸ İbnu'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s. 301.

³⁵⁹ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 276.

³⁶⁰ İbnu'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. X, s. 661, Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatoru II*, TTK, Ankara 2015, s. 155.

belediye işlemleri düzenleyen ve taşra idaresinde önemli rolü olan idarecilerdir. Tayinler hükümdar yahut vezir tarafından yapılmaktadır.³⁶¹ Diğer yandan şehir ve kasabalarda hatibler ve kale kumandanlarının varlığı da söz konusudur. Karahanlı devletinde devlet politikasını ilgilendiren durumlarda devletin merkezlerinden hükümdarın ferman, mektub gibi belgeleri hızlı bir şekilde ulaştırmak için bir posta teşkilatını gerekli kılmıştır. Çünkü bu vilayetler ile ilgili iletişimi bu şekilde sağlamaktı bu teşkilatı kaçınılmaz kılmaktadır. Yukarıda da ayrıntılı bir şekilde posta teşkilatı hakkında bilgi verilmiştir.³⁶²

Bu resmi taşra görevlilerinden başka çeşitli Türk topluluklarının kendi başlarında bulunan beyler tarafından idare edildiği ve devlete bağlılığına böyle yürüttüklerinin bilgisine sahibiz. Bu bölgeler buldukları konumlarına göre ya hakana ya da şahzadelere veya da valilere tabi olarak hayatlarını sürdürmektedir. Köylerde kayraktan köylü halka içme suyu dağıtan kişilere “tudur” denilmektedir. Bu köylerde tanınmış olan bir köy büyüğü olduğunu ve bununla işlerine yardımcı olan bir çobanın varlığı kendi içinde bir hiyerarşiyi sağlamaktadır. Bu köy büyüğü eğer yollarını kazmaya gitmeyen köylülerden çatma adında bir ceza almaktadır.³⁶³

Taşra teşkilatında bir diğer önemli olan unsur ise topraktır. Arazileri hanedan üyelerine, vezirlere, büyük emirlere sair ileri gelenlere ıktâ edilmiştir. Karahanlılar İslamiyet’i kabul etmeden önce ıktâ yerine “yir suv” deyimini kullanmışlar.³⁶⁴

Gaznelilerin taşra teşkilatına baktığımız zaman Karahanlılar da olduğu gibi bölgelere sultanın unvanıyla gönderilen şehzadeler veya Türk kumandanlar tarafından idare edilmektedir. Gazneli devleti fetih ettiği bölge yerleşmesi yahut da fetih yapmadan önce buradaki yerel idarenin devamı söz konusu olduğu zaman burada fetih öncesi yaya sonrası bulunan idarecilerin Gazne hükümdarına karşı hutbe okutmak, onun sarayında rehin bulundurmak, yıllık vergi vermek, istediği zaman asker göndermek

³⁶¹ Maverdi, *El-Ahkamü's-Sultaniye*, s.288, R. Levy, “Muhtesib” *İA*, Cilt.8, s..532-533.

³⁶² Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 278, Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. I, s.105,122,425.

³⁶³ Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. I, s. 400,402,416, Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. III, s. 171.

³⁶⁴ Barthold, *Moğul İstilasına Kadar Türkistan I*, s. 24.

gibi görev ve sorumlulukları bulunmaktaydı.³⁶⁵ Gazneli devleti Karahanlılarda da olduğu gibi merkezi hükümet modeline göre düzenlenmiştir. Bu mahalli idareyi askeri, idari, adli olarak üç bölüme ayırabiliriz.

Askeri teşkilatta emir, sipahsalar askeri görevli olup en yüksek konuma sahip ve eyalet ordularının kumandanı konumundadır. Yani bu yüksek görevliler askeri vali konumundaydılar. Emir-Sipahsalar sultan tarafından atanır. Hil'at giydirilerek bölgelerine gönderilir. Ancak emirler herhangi bir sebep ile belgeye gitmeyebilirler bu nedenle eyaletten onların adına Sultan tarafından tahin edilen naibler veya da kethudaları tarafından idare edilmektedirler. Sipahsaların görevi bulunmuş oldukları bölgeyi korumak, karışıklıkları önlemek, Hindistan sipahsalar gazaya gider, haraç olarak hazineye yollarlar. Mezalim Meclisine de başkanlık yapmaktadır.³⁶⁶ Emir ve sipahsaların sultanın onayıyla hâkimiyet alametleri kendilerine ait saray teşkilatı ve orduları bulunmaktadır. Bunlar Nizâmülmülk'ün eserindeki bilgiye göre maaş da almakta idiler.³⁶⁷

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi eyaletin idari sistemi merkezdeki idari sistemi ile aynıdır. Ancak Karahanlı Devletinde de olduğu gibi dönemin ana kaynakları bu konuda bize net bilgiler sunmamaktadır. Ancak merkez teşkilatı ile aşağı yukarı aynı olduğunu düşünebiliriz.

Divan-ı Vezaret yukarıda da bahsettiğimiz gibi vezir makamıdır ve buradaki görevli ise Kethuda'dır. Sultan tarafından tayin edilir. Vezire verilen hilate göre denk hil'at ile vezirliğin alametlerinden olan saltanat yüzüğü de verilir. Aynı merkez idarideki gibi askeri, idari, kazai yetkilere sahiptir. Vergileri toplar ve ordunun maaşı ve gerekli malzemeleri sağlamakla görevlidir. Emir ve sipahsalar da bu görevlinin emri doğrultusunda hareket etmektedir. Hanedan üyesi olan bütün şehzadeler ve emirlere sultan tarafından kethüda tayin edilmekte. Bu uygulama Büyük Selçuklu devletindeki atabeylik kurumu ile aynı göreve sahiptir.³⁶⁸ **Divan-ı İstifa**; mali işler ile sorumlu başındaki görevliye de sahib divan denilmekte. İdari, askeri, kazai görevlerinin

³⁶⁵ Nuhoglu , “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 287-288.

³⁶⁶ Erdoğlan Merçil “Sipahsalar II. Gazneliler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt.16, Sayı. 2, s.59-71.

³⁶⁷ Nizâm-i Mülk, *Siyasetname*, s. 272-274.

³⁶⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 47.

yanında ülkenin Batı kısmında bulunan vergileri Nişabur da ki ikinci hazinesinde biriktirerek Gaznedeki asıl hazineye aktarmaktadır. Yukarıda ayrıntılı bir şekilde bahsedildiği için ve merkez teşkilattan farklı olmadığından ayrıntılı bilgi için yukarı bakınız. **Divan-ı İsraf'a** gelince merkezdeki divan-ı israf ile aynıdır. Muşrif olarak adlandırılır. Bütün işlerin denetlenmesi, vergilerin doğru olarak hazineye aktarılmasını kontrol etmek kethüda(vezir) aracılığı ile merkeze bildirilir. **Divan-ı Risalet;** eyaletlerdeki bu divan hakkında bilgiler yetersizdir. Bundan dolayı merkezdeki ile bir benzerlik olabilir ihtimalini düşünebiliriz. **Divan-ı Berid;** merkezdeki divan-ı risaletin eyaletteki bir parçasıdır. **Divan-ı Arz;** bu divanında taşradaki teşkilatı hakkında pek fazla bir bilgiye sahip değiliz ancak taşrada hükümdarların böyle bir divanı mevcut ve bu divan bazı zamanlarda eyalet veziri tarafından yönetildiği bilinmektedir.³⁶⁹

Gazneli ve Karahanlı devletlerinin bölge idaresindeki görevlileri şöyle sıralayabiliriz; **Reis;** Yerli halkın önemli ailelerden olan Sultan tarafından atanan ve tayin edilen bu görevli din adamlarının kıyafetlerine göre hil'at giydirir. Bu reisler nedmimlik ve elçilikte de tercih edilmekteydiler. Karahanlılardaki taşra teşkilatı reisi ile aynı özelliği taşımaktadır. Ayrıca bu reisler askeri konularda şahnenin emrinde iş görmektedir. **Zaim;** Bu görevli ise daha çok bölgelerdeki yerleşim birimlerinde görev yapar. Reisleri bu isimle anılmaktadır. Zaimler sultana nedimlik de yapmaktadır. **Şahne;** Bu kişiler Gazneli devletinde şehirler korumak ve onların asayişini sağlamakla görevlidir. Karahanlılar ile de benzerlik göstermektedir. Gazneliler de bu görevliler köle sistemine göre yetiştirilmiş sultanın özel hizmetlileri ve hacibleri arasından seçilmekteydi. Karahanlılarda bu uygulamaya rastlamamaktayız. Şahneler her kesimdeki halka da iyi davranmak zorundadır. Genel bir savaş olduğu zaman bunlar kendi emri altındaki birlik ile bölgede bulunan en üst kumandanın ordusuna katılmak durumundadır. **Amil;** Karahanlılarda da olduğu gibi mali işlere bakmakta ve vergileri toplamakla görevlidir. Bu amillerin tayinlerinde eyaletteki vezirlerin teklifleri ile gerçekleşmektedir. Asker ve menur'un maaşlarını, sultanın halka adil bir şekilde dağıtmakla yükümlü ordunun ihtiyacını karşılamak, elçilerin özellikle halifeye ait elçilerin Gazne topraklarındaki gözetimini yapmakla işlerini sağlamakla görevlidir.

³⁶⁹ Nuhoğlu , “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü” , s.290-295.

Müstehis; Beyhaki Tarihinde böyle bir görevlinin var olmasına rağmen görevi ne olduğu konusunda bilgiye sahip değiliz. Amil’imi yoksa bunun emrinde bir görevli mi net bir bilgi mevcut değildir. **Muhtesib;** Gazneli devletinin taşra teşkilatında yer alan muhtasiblerin İslamiyet’i kabul eden hemen her devlette varlığı söz konusudur. Bu İslamiyet’i kabul etmiş Karahanlı Devletinde aynı özelliği taşıyan bu görevli şeriata uygun davranmayı sağlayan, İslamiyet’in şartlarını doğru bir şekilde yerine getirmekle görevli şeriata uygun davranmayı sağlayan, İslamiyet’in şartlarını doğru bir şekilde yerine getirmekle görevli kimselere denilmektedir. Müslümanların oldukları şehirlerde onların Cuma namazına gitmelerini, cemaat teşkilatının kurulmasını, Ramazan ayında oruç yiyen içki içen gibi şeriata uygun hareket etmeyenler ona hesap vermek zorundadır. **Halife-i Şehr;** Şehrin emniyetini sağlayan ve günümüzdeki emniyet müdürü görevini icra eden kimsedir. Karahanlılardaki kale kumandanı görevi ile de örtüşmektedir. **Cenbas(Cenbaşan);** Olağanüstü durumlarda düzeni sağlayan kişilerdir. **Hatib;** Şehir görevlilerinden bir diğeri ise Karahanlılarda olduğu gibi Gazneli devletinde de hatibliktir. Bayram ve Cuma günlerinde hutbeyi okuyan ve bazı zamanlarda da Cuma namazını kıldırılmaktadır. Bu görevliler ayrıca elçilik görevi içinde seçilmektedirler. **Nakib-i Aleviyan;** Bu görevliyi dönemin önemli eseri olan Beyhaki tarihinde reis, hatib gibi görevliler ile telafuz edilmiştir fakat görevi verilmemiştir. **Kutual;** Sağlam ve dayanıklı duvarlar ile çevrilmiş kale adı verilen bir mahalledir ve buranın idaresinden de sorumlu kişiye “Kutual” denilmektedir. Bunlar ordu kumandanlığında yapmak ve Sultan ile de sefere katılmaktadırlar. Ordunun sevk, kapanan yolları açma gibi görevleride vardır. Bunlar diğer kale kutuanları gibi değil, karşılama ile ayrıcalıklı kişiler arasında bulunmaktadır.

2.2.3.Askeri Teşkilat:

Türkler ordu ve millet olma bilincini hemen her dönemde devam ettirmişlerdir. Eski Türk siyasi teşkilatının temel karakteri de askeri olmuştur.³⁷⁰ Bu durum İslam devletlerinde de askeri güç aynı mahitte önemlidir. Eski Türk askeri geleneğinin bir

³⁷⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 241.

örneğidir. Karahanlılar bu devletin askeri teşkilatına ait önemli bazı izlerin gerek dönemdaşı gerekse kendinden sonraki Türk devletlerinin askeri teşkilatında var olmuştur.

2.2.3.1.Orduyu Oluşturan Unsurlar:

Öncelikle Karahanlardaki ordunun insan unsurunu oluşturan başlıca kuvvetleri; Saray muhafızları, Has ordusu, Hanedan Mensupları ile valilerin ve sair devlet adamlarının kuvvetleri, devlete taban olan Çiğil, Karluk, Uğrak vb. Türk teşkilatına bağlı olan kuvvetleri ele alacağız³⁷¹. Daha sonra ise Gazneli ordusunu oluşturan gulam teşkilatından başlayarak; vassal güçleri, hür Türkmenleri ve sadece gerektiği zaman savaş sürecinde orduya katılan gazilerden bahsedeceğiz.

Saray muhafızları Selçuklu devletindeki guleman-ı saray karşılığında olup, bu birliğin başlıca görevide Kapucu başının görevi olup hükümdarı ve sarayı korumaktır. Saray muhafızlarına kale muhafızların telaffuz edilen “yatgak” ifadesi için kullanılmıştır. Bunların başlıca vazifesi; hükümdarı, sarayı veya bir kaleyi korumak yani bir nevi gece bekçiliği yapmaktır.³⁷² Bu yatgaklar saray muhafızlarının tamamı teşkil etmemekte sadece gece bekleyen birlikleri oluşturmaktadır. Gündüz bekleyen saray muhafızlarına da turgak ifadesini kullanmışlardır. Yusuf Has Hacib eserindeki beyitte; “*kanan turdı turgak tonon yatkakın*” “*gündüz turgak, gece ise yatgak nöbette kaldı.*” ifadesini kullanması yatgak ve turgakların görevlerini ne zaman yaptığı hakkında bize önemli bir bilgi sunmuştur.³⁷³

Aynı zamanda yatgakların görevi sadece hükümdarı sarayda değil saray dışında da korumaktır. Bu anlamda Gaznelilerde ve Selçuklularda kullanılmıştır. Ordunun(hassa ordusunun) önemli unsurları meydana gelmesi gerektiğini söylemiş olan Nizâmülmülk Gazne ordusunu örnek göstermiş. Gazneli Mahmud ordusundaki bu asker birliklerine

³⁷¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmalar Dünyası, İstanbul 2016, s. 47-60.

³⁷² Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. III, s. 42.

³⁷³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.66.

sefer sırasında sırayla her gece yatağa gitmelerini yani nöbet tutmalarını emretmiştir.³⁷⁴

Karahanlı askeri teşkilatındaki bu unsurlar Gazneli, Selçuklu farklı telaffuzlarla da Osmanlı devletinde³⁷⁵ görmekteyiz. Diğer bir yandan saray teşkilatında hem sarayda hem de saray dışında hükümdarın emrinde olan tugcu, kişçi, kuşçu, okçu, yaycı, silahdar ve alemdar bulunmaktadır. Hükümdarlardan başka diğer devlet ileri gelenlerinin kendilerine ait gulamlar da mevcuttur. Hacıblerin ve kapıubaşının emrinde oğlanlar (gulam)³⁷⁶ bulunmaktaydı.

Karahanlılarda hem hükümdarların hem de diğer ileri gelen devlet adamlarının şahsında olan gulamlardan oluşan muhafız birlikleri hakkında onların gulam sisteminin başlangıcı hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Ancak Saltuk Buğra Handan itibaren hükümdarların gulamlarından söz edildiği bu sistemin bu dönemde olmasa da kendinden önceki dönemlerde var olduğu izlenimi vermektedir. Yusuf Kadir Han, Gazneli Sultan Mahmud'a vermiş olduğu hediyelerin arasında kemerli Türk gulamlarının XI.yüzyılın ilk yarısında gulam sisteminin Karahanlı devletinde yaygın olduğu yorumuna sahip olmaktadır.³⁷⁷ Bu gulamların Karahanlılarda nasıl tedarik edildiği bilgisine sahip değiliz. Fakat Kaşgarlı Mahmud; “*bu oğlanı bir at'a satın aldım*”³⁷⁸ ifadesi bunları satın alma yoluyla tedarik ettikleri bilgisine ulaşmaktayız. Bu gulamlar Selçuklularda olduğu gibi çocuk yaşta hizmete alınarak saray muhafızı edilip eğer hükümdar ölür ise bu hükümdarın gulamları yeni hükümdarın hizmetine vererek de tedarik edilmektedir.³⁷⁹

³⁷⁴ Nizâmü'l Mülk, *Siyasetname*, s.108, Köprülü, “ Bizans Müesselerinin Osmanlı Müesselerin Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar”, s. 242.

³⁷⁵ Özer Ergenç, “1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya şehirlerinin Mukayesi İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Konumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme”Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi),Ankara 1973, s. 97-98.

³⁷⁶ Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.287

³⁷⁷ Akçay, “Ebu Said Abdulhay Dahhak B. Mahmud Gerdizi Zeynül Ahbar adlı eserinin Tahiriler, Saffariler, Samaniler ve Gazneliler ile ilgili Gulamlarının Türkçe Tecrübesi ve Değerlendirmesi”, s. 125.

³⁷⁸ Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. I, s.373.

³⁷⁹ Köymen, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilat*, s. 9.

Gazneli devletinde gulam sistemi ise; en başarılı köle sistemini yapan Gazneli hükümdarı bu sayede Sasani İran'ından oluşan Müslüman İran hanedanlarının ordularından da üstün olmuştur. Karahanlılarda da olduğu gibi bu köleler küçük yaşta İslam topraklarına getirilerek beyinleri ve bedenleri terbiye edilerek kendinde sorunu efendilerine itaatle bağlı olunması sağlanmaktaydı. Gazneli devletinde de köle tedariki için en uygun satın alma, hediye yoluyla sahip olma ki Yusuf Kadir Hanın Gazneli Mahmud'a vermiş olduğu örnekte göstermekte ve bunun yanı sıra savaşlara ganimetlerden edilerek sağlanmaktadır.³⁸⁰ Ayrıca Karahanlı Arslan Han'ın eşi her yıl Mahmud'a önemli bir köle ve bir de canıye gönderme adeti dönemin ana kaynağını teşkil eden Beyhakide de yer almıştır.³⁸¹

Karahanlılardaki bir diğer önemli olan ordusu ise Hassa Ordusudur. Ancak Karahanlılardaki bu teşkilatı hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bu ordu da sarayın muhafızlığını yaptığını ve hükümdara bağlı ücretli askerlerden oluşmaktadır. Ancak bu ordunun miktarı hakkında kesin bir yargıya sahip değiliz. Bundari kayıtına göre; Batı Karahanlı hükümdarından Muhammed Arslan Han'ın 12000 Türk kölesinin Hassa Ordusunu oluşturduğu bilgisine sahibiz.³⁸² Ancak Muhammed Arslan Han yerine Ahmed Han ifadesini kullanmıştır.³⁸³

Hükümdara doğrudan bağlı olan bu köle teşkilatını oluşturan Hassa Ordusu Gazneliler de gulam-ı saray, gulam-ı has veya gulam-ı sultani olarak telaffuz edilmektedir.³⁸⁴ Karahanlılarda olduğu gibi ordunun en etkili sınıfı olup seferde ordunun merkezindedir.

Karahanlılarda Türk olan bu gulanilerin Gazneli devletinde de gulam-ı has ya da gulam-ı saray gibi ifade edilir bu grup tamamı Türk olarak kabul edilmektedir. Karahanlılarda bu teşkilattaki askeri sayısı 12000 iken Gaznelilerde Beyhaki'nin vermiş olduğu bilgiye göre 1037'de 4000, 1039'da 600000 olmuştur. Bu artışın temel sebebi ise Selçuklular Horasanda giderek büyümesinden kaynaklı tehlikeden

³⁸⁰ C. E. Bosworth, Ghaznevid Military Organisation, *Der Islam, Volume 36, Issue 1-2*, s. 44, Nuhoğlu, "Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü", s. 308.

³⁸¹ Nuhoğlu, "Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü", s. 309.

³⁸² Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara 2016, s. 136.

³⁸³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.2334.

³⁸⁴ Bosworth, "Ghaznevid Military Organization", s. 44.

kaynaklanmaktadır. Kökenleri köle olan Gazneliler, Türk, Arap, Kürt, Hind, Tacik, Daylem gibi ırklardan oluşan askerleri bu şekilde tedarik ederek çok uluslu bir güç meydana getirmekteydi.³⁸⁵ Bu anlayışın temel nedeni Nizam'ı Mülk'e göre görevlerinde öne çıkma amacıyla bir millete mensup olan askerinin diğer milletlerden olanları denetlemeyi sağlamaktır.³⁸⁶

Türkler orduda temel teşkil edip, kumandanlar bunlar içinden çıkmıştır. Ordudaki Türk sayısı hakkında tam bilgiye sahip değilsek de büyük çoğunluğu oluşturduğunu bilmekteyiz. Gazneli ordusundaki Türkler daha önceden o toprağa gelip yerleşen Türklerdir. Ordularındaki Hintlilerde vatan bağlarının olmayışı ve hükümdara bağlılığı nedeniyle çoğunlukla Türklere karşı bir denge niteliğinde görülmüştür ve Türklere daha fazla güvenmişlerdir.³⁸⁷ Gazne askerinin içinde bir grup ise Deylemliler'dir. Fakat bu sınıfın savaştaki görevini bilmiyoruz. Sadece elliye yakını sultanın sarayında olduğunu ve onun korumasını yaptığını bilmekteyiz. Arapların ve Kürtlerin ise iki ırk tek bir güç olarak düşünülmüş ve her ikisi de aynı kumandanın emrine verilmiştir.³⁸⁸

Hanedan mensupları ile valilerin ve diğer Devlet Adamlarının Kuvvetlerine gelince devletin belli bölge vilayetlerini idare etmek için hem gönderilen Hanedan mensupları, valiler, diğer devlet adamlarının kendi emirleri altında askeri teşkilatlandırmaları bulunmakta. Merkezi otorite kuvvetli oldukça bu birliklerin savaş sırasında kendi kuvvetlerini alıp orduya katılarak Karahanlıların ordusunu oluşturmaktadır. Gulamlardan oluşan bu birlikler devletin zayıfladığı zamanlarda ise kendi başlarına hareket etmekteydiler.³⁸⁹

Diğer yandan Gaznelilerdeki vasal devlet birlikleri Karahanlılarda ki yukarıda belirttiğimiz uygulama benzemektedir. Yani merkezdeki hükümdar istediği zaman temelde hükümdara bağlı bu vasal devletler askeri birliklerini orduya dâhil etmektedir. Ancak vasal devletler bir sefer sırasında Gazne ordusuna göndermiş oldukları ordu ile

³⁸⁵ Nuhoğlu , “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 312,314.

³⁸⁶ Nizâm-ı Mülk, *Siyasetname*, s.129.

³⁸⁷ Boswerth, “Ghaznevid Military Organization”, s. 54

³⁸⁸ Nuhoğlu , “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 315-316.

³⁸⁹ İbnu'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. IX, s.300, Genç, *Karahalı Devlet Teşkilatı*, s.293-294.

ilgili bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen Gazne ordusunu miktar olarak yeterli olmasına bağlayabiliriz.³⁹⁰

Karahanlıların sınırlar içinde bulunan ve devlete tabi olan Çiğil, Karluk, Ugrak gibi Türklerine bağlı kuvvetler de Karahanlı ordusunda yer almış ve orduyu oluşturan önemli bir unsur olmuşlardır. Karahanlı ordusundaki özellikle Çiğiller'in önemli bir kuvvet olduğunu ve 1089-1090 yıllarında Karahan ve Selçuklu siyasi ilişkilerinde önemli role sahiptirler.³⁹¹ Karluklarda zaman zaman Karahanlı ordusunda yer aldıkları ve askeri kuvvetin temelini oluşturmasında Karlukların önemli bir rol oynadıklarını bilmekteyiz.³⁹² Fakat 12. yüzyıl da kalabalık bir şekilde Maverâünnehir doğru göç eden Karluklular bu kez de Karahanlı hükümdarı ile siyasi mücadeleye başlamışlardır.³⁹³

Diğer bir yandan Ugraklar ise Karahanlı Uygur sınır bölgesinde yaşamalarına rağmen Karahanlı-Uygur mücadelelerinde Karahanlı Ordusunda yer almışlardır.³⁹⁴ Aynı şekilde benzer bir olayda, Yabaku tehlikesine karşı Karahanlı Hükümdarlarına tabi olan Basmil ve Çomullarda Karahanlı ordusunda yer almışlardır.³⁹⁵

Gaznelilerdeki hür Türkmenler ise Karahanlılardaki Çiğil, Karluk, Ugrak, Basmil gibi Türk birliklerine benzemektedir. Gaznelilerdeki Türkmenler Gazne ordusunda ilk göreve başlamaları Sultan Mahmud döneminde olmuştur. Türkmenler sefalet ve açlık içinde iken maverâünnehir de geçinemeyince Mahmud'dan bu Türkmenlerin ileri gelenlerinden Kızıl, Buka, Göктаş gibi liderleri Horosan'a geçmek için izin istemişlerdir. Sonra Mahmud da izin vermiş fakat Horasan bölgesini yağmaları üzerine Belhab- Kuh'a bu Türkmenleri sürmüştür. Daha sonra ise ordunun sayısını artırmak amacıyla bu Türkmenler tekrardan geri getirilmişlerdir. Bu Türkmenlerin Gazneli ordusundaki ilk başarısı Mekran'ın fethinde olmuştur ve Türkmenlerin gayretleriyle Gazne Devletine bağlanmıştır, fakat daha sonra Karahanlılarda olduğu gibi

³⁹⁰ Nuhoğlu , “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 316.

³⁹¹ Pritsak, “Karahanlılar”, s.263, İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Cilt. X, s. 173

³⁹² Pritsak, “Karahanlılar”, s .259

³⁹³ Sümer, *Oğuzlar*, s. 110

³⁹⁴ Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü lügâti't-Türk Tercümesi*, Cilt. III, s. 183.

³⁹⁵ Reşat Genç, “Divan-ı Lügat-ı Türk Müellifi Kaşgarlı Mahmuda Göre XI. yüzyılda Türk İllerinin Siyasi, Etnik,Sosyal ve Kültürel Durumu”, (Basılmamış Doktora tezi), Ankara 1974, s. 22-23.

Türkmenler bazı hadiselerden dolayı Gaznelilere karşı cephe almaya başlamıştır. Bu mücadelede Horasan'ın Gaznelilerin elinden çıkmasına neden olmuştur. Bu Türkmenlerin sayıları Beyhaki'ye göre 4000 atlı ve ayrıca Müslüman olmadıkları düşünülmektedir.³⁹⁶

Karahanlı ve Gaznelilerdeki bazı Türkmenlerin devlete katmış oldukları hizmetlerin dışında menfaatlerine ters düşmesine karşı cephe almalarına sebep olmuştur. Her iki devlet de bu Türkmenlerin varlığı önemli bir askeri konumdadır.

³⁹⁶ Nuhoğlu , “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 316-318.

3. BÖLÜM

KÜLTÜR VE MEDENİYET, ADLİ TEŞKİLAT

3.1.Kültür ve Medeniyet:

Karahanlı ve Gazneli devletinin başında bulunan hükümdar Tanrı tarafından verilen bazı özelliklere sahipti. Diğer bir ifade ile de kut, yani devlet, taht, hükümdarlık hakkı sahibiydi ve bunu da idare etme şansını Türk hükümdarına vermiş. Yani hükümdar Tanrının yeryüzündeki gölgesiydi, bu durum iki devlet için de söz konusudur.³⁹⁷

Türk hükümdarı hiçbir vakit insanüstü bir varlık olarak görülmemiştir. Onun da önce Tanrıya sonrada töreye yani kanun yoluyla ile idaresi altındaki halkına karşı sorumlulukları vardı ve aksi takdirde bu sorumluluklarını yerine getirmezse Tanrı tarafından kutu alınır inancı mevcuttur.³⁹⁸

Karahanlı dönemi Türklerin İslamiyet’i kabul etme başlamasıyla Türk tarihinde yeni bir dönemin başlamasında önemli role sahip olmuşlardır. Bu dönemin en belirgin özelliği ise Türklerin İslam medeniyetine katkı sağlamaya başlaması ve Türk-İslam kültür ve medeniyeti kabul ettirmenin yanında hâkimiyeti altındaki bölgelerde İslamiyet’in yayılması için camiler, medreseler, kervansaraylar ve hastaneler gibi önemli mimariler ortaya koymuşlar. Bunun sonucunda Kaşgar, Balasagun, Semerkand ve Buhara haline gelmiştir. Türk-İslam kültürünün ilk ürünleri ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında en önemlilerinden biride Saltuk Buğra Han Destanı olmuştur. Karahanlıların ilk Müslüman hükümdarı Saltuk Buğra Han’ın Müslüman olması ve İslamiyet’i

³⁹⁷ Reşat Genç, “Karahanlılar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 137- 179, Yüksel, *İlk Müslüman Türk Devletlerinin Siyasi, Kültürel ve Medeniyet Tarihi*, s. 75, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 233-235.

³⁹⁸ Yusuf Has Hacib, *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması*, Haz. Fikri Silahtaroglu, I. baskı, İstanbul 1992. s.166-173, 438, 474, 475.

yaymaya çalışması, ailesi ve kerametlerinden bahsedilmektedir. Bu eserin günümüzde bulunan nüshaları Tezkire-i Saltuk Buğra Han ismini almaktadır.³⁹⁹

Karahanlıların döneminin önemli bir diğer ürünü *Manas Destanı*'dır. 11. ve 12. yüzyıllarda meydana gelen ve 400.000 mısradan oluşan bu ordu komutanı görevi yapan Manasın İslam dini için Müslümanlığı kabul ederek insanlarla yaptığı mücadeleyi konu edinmektedir.⁴⁰⁰

Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınan Kutadgu Bilig Kaşgar Hakaniye lehçesi ile yazılmış, Kaşgar Hükümdarı Tabgaç Buğra Kara Hakan Ebu Ali Hasan b.Süleyman Arslan Karahan'a sunulmuştur.⁴⁰¹ Kutlu olma bilgisi, hükümlerlik sevgisi, siyasi hâkimiyet bilgisi, devlet olma ve devletli olma bilgisi gibi anlamlara gelen bu eser temelde kamil insan olma özelliği taşımaktadır. Devlet adamlarına idari sistemi göstermeyi hedefleyen bir siyasetname özelliği de taşımaktadır.⁴⁰²

Eski Türk Kültürü ile İslam dininin önemli olan iki temel kaynağı Kuran-ı Kerim ile Hadisi bir uyum içerisinde harmanlandığını görmekteyiz. Türkçe ile kaleme alınan eser yabancı kelimelere çok az yer vermiştir. Dini, ahlaki, sosyal, siyasi ve pedagojik problemler üzerinde düşünen ve konularda gerektiğinde öğütler vererek hikmetlerini sıralayan öğretici bir kitaptır.⁴⁰³

Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügati Türk eseri 1074 yılında tamamlamış 1077'de Bağdat'ta Abbasi Halifesi olan Muktedi Billaha sunulmuştur. Abbasi Halifesine sunulmasına rağmen Doğu Karahanlı kültürüne ait bir eserdir. Türk milletinin yüceliğini, Türk dilinin Arapçanın karşısın da güçlenmesini ve bu dili Araplara öğretmeyi amaçlayan ve Türk dilini diğer dillerden ne kadar üstün olduğunu gösteren

³⁹⁹ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletlerim*, Ankara 1992, s. 94. Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 40.

⁴⁰⁰ Necla Pekolcay, *İslami Türk Edebiyatı*, Cilt. I, Dergah Yayınları, İstanbul 1981, s. 19-26, Seyit Ahmet Atak "Manas Destanında Ahlak Anlayışı", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Denizli 1999, s. 30-40.

⁴⁰¹ Pekolcay, *İslami Türk Edebiyatı*, s. 40-41.

⁴⁰² Togan, *Umumi Türk Tarihine Girişi*, s. 84. bkz; Mehmet Kandır, "Kutadgu Bilig'e Göre Devlet İdaresi" (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Sivas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya 1990, Abdurrahman Kaplan, "Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig'in Yeni Bir Gözle Tahlili" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara 1996.

⁴⁰³ R. Rahmeti Arat, "Kutatgu Bilig", *DİA*, Cilt. 6, s. 1038,1047, Pekolcay, *İslami Türk Edebiyatı*, s. 41-47, Ahmet Caferoğlu, *Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı*, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s. 406-408.

bir eserdir. Bir bütün olarak Türk tarihi ve coğrafyası ile Türk dili-kültürü için bir hazine niteliğindedir. Ayrıca Türk milletinin bulunduğu yerler ve oradaki millet ile ülkeleri gösteren bir Türk dünya haritası da bulunmaktadır. İlk defa Divan-ı Lügati Türk, Kilisli Rıfat tarafından 3 cilt şeklinde 1515-1517 yılları arasında kaleme alınıp yayınlanmıştır⁴⁰⁴.

Karahanlıların bir diğer önemli eseri ise Edip Ahmed b. Mahmud Yükneginin Atabetül Hakayık (Hakikatlerin Eşiği) adındaki eseridir. 13.yüzyılda Türkçe kaleme alınmış olup konu ve edebi tür olarak Kutadgu Bilig'in bir devamı niteliğinde olan Türk İslam kültürü çerçevesinde ferdi ahlak hakkında ve dini bir perspektifle kaleme alınmış bir nasihatnamedir. Türk Dil Kurumu tarafından 1951 yılında basılmıştır.⁴⁰⁵

Bu dönem önemli bir eseri de Hoca Ahmed Yesevi tarafından kaleme alınan Divan-ı Hikmet'tir. İlk sufi olan Ahmed Yesevi Türkler arasında tarikat kurmuştur. Piri Türkistan lakabı ile tanınmaktadır. Bu eserdeki hikmetleri Arapça ve Farsçanın yanı sıra Türkçe olarak yazmış ayrıca dervişliğin faziletleri dini ahlak menkıbeleri, dünya durumunda yakınmaları, dini duygulara bağlılık konuları işlemiştir.⁴⁰⁶

Karahanlıların kültür ve medeniyetine baktığımız zaman Türkler arasında kitlesel İslamlaşmayı, Türk İslam kültürünün ve medeniyetinin ilk ürünlerini görmekteyiz. Hâkim oldukları bölgelerde İslamlaşmanın yanında Türkleşmesi konusunda da önemli bir başarı sağlamıştır. Oğuzların ve Selçuklu devletinin ilk tarihi Karahanlı ve Gazneli devletlerinin sınırları içinde gelişmiştir.

Karahanlıların yanı sıra Gazneli devletinin de kültür ve medeniyetlerine bakalım; Gazneliler dönemi kültür ve medeniyet bakımından yüksek bir seviyede olmuştur. Sultan Mahmud Ehl-i Sünnet mensubu olarak iyi bir eğitim almış ayrıca iyi bir hattat olan Sultan Mesud da kendi saraylarından devrin en önemli şahsiyetlerini toplayarak şair ve ulemaya hürmet ve saygı göstermişlerdir. Hatta komşu ülkelerin şairlerini

⁴⁰⁴Mustafa S. Kaçalın, "Divan-ı Lügati Türk", *DİA*, Cilt. 9, s. 446-449. Pekolcay, *İslami Türk Edebiyatı*, s. 48-51, Caferoğlu, *Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı*, s. 406, Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletlerim*, s. 100-102.

⁴⁰⁵ Pekolcay, *İslami Türk Edebiyatı*, s. 51-58, Caferoğlu, *Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı*, s. 408-409, Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletlerim*, s. 102-104.

⁴⁰⁶ Fuat Köprülü *Türk Edebiyatının İlk Mutasavvıfları*, Ankara 1981, s. 27, Kemal Erarslan "Ahmed Yesevi", *DİA*, Cilt. 2, s. 159-161, Pekolcay, *İslami Türk Edebiyatı*, s. 65-75.

ülkesine davet etmişlerdir. Sultan Mahmud'un sarayında yüzlerce şair olması şiire ve edebiyata verilen önemi göstermesi bakımından mühimdir. Sultan İbrahim her yıl bir Kur'an istinsah eder ayrıca onu sadaka ve diğer hediyeler ile Mekke'ye gönderir.⁴⁰⁷

Gazneli devletinin resmi dili Arapça olup ilmi eserlerde Arapça kaleme alınmıştır. Ancak ordu ve saray dili ise Türkçedir. Diğer yandan Farsçanın gelişimine de önem vermişlerdir. Gazneli döneminin en önemli şairi Firdevsi'dir ve eseri de Şahname'dir. Bu eseri Firdevsi 999 yılında önce bir Emir'e daha sonra ise 1009 yılında Sultan Mahmud'a takdim etmiştir. Firdevsi'nin yanında Türk kökenli olan Minuçuhri ve Ferruhi ile "Melikuş Şuara" Unsuride önemli şairlerdendir. Tasavvuf alanında da önemli gelişme yaşanmış ve Nişaburda Ebu Abdurrahman es-gilemi ile Abdulkerim bin Hevazin el Kuşeyri, Herad'da ise; Ebu İsmail Muhammed el Ensari bu alanda önemli şahsiyetlerdir.

Gazneliler döneminde tarih yazıcılığı alanında parlak gelişmeler yaşanmıştır. Bu alanda Ebu Nasr Utbi, Sebük Tegin ve Sultan Mahmud dönemi kaleme aldığı eseri Kitabul Yemini'dir. Gardizm'nin Zeynul Ahbar, Ebu Fazl el Beyhaki'nin Tarih-i Beyhaki Gazneli döneminin önemli tarihçileridir.⁴⁰⁸

Gazneliler döneminin önemli bir diğer isim ise; Ebu Rayhan El Birünidir. Harezm'in fethinden sonra Biruni'yi Gazneye getirmiş ve Biruni Sultan Mahmud ile Hint seferine katılmıştır. Kitabut Tahkik Malil Hind adlı eseri Hinduların inanç ve adetlerini tarafsız bir şekilde inceleyen ilk İslami eser olma özelliğine sahiptir. Hindistan'ın coğrafyası, ilmi, dini yapısını hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁴⁰⁹

İslam devletlerinde ilmi hayatın en önemli parçası olan medreseler Selçuklu döneminde teşkilatlanmış olmasına rağmen ilk medrese yapı XI.y.y. başlarında Gazne de inşa edilmiştir. Örneğin Beyhakıyye Saidiyye, Ebu sa'd Esterabadi Ebu İshak el İsfarayani adında 4 medresenin Sultan Mahmud döneminde inşa edilmiştir. Gazneliler döneminde basılan paralar bu devlet hakkında bize bilgi vermekte. Özellikle Sultan Mahmud döneminde Laharda üzerinde Arapça ve Sanskritçe yazılar bulunan Hint

⁴⁰⁷ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 40-41.

⁴⁰⁸ Yüksel, *İlk Müslüman –Türk Devletlerinin Siyasi, Kültürel ve Medeniyet Tarihi*, s. 84-85.

⁴⁰⁹ Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri*, s 121.

paraları “tenge”ler basılmıştır. Kurulduğu zaman küçük bir merkez olan Gazne şehri Sultan Mahmud döneminde İslam ve Hint medeniyetlerinin bir beşiği olmuştur. Asya'nın en büyük kültürel merkezi olan Gazne şehri Büyük Selçuklu mimarisinde etkili olmasına karşın Hindistandaki Türk-İslam sanatının oluşmasında da temel teşkil etmiştir. Afganistanda Leşker-i Bazar şehrinde Ulu Cami, Fransız arkeologlar tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkan parayı Sultan Mahmud'un Gazne'nin kuzeyinde inşa ettiği Bend-i Mahmudi dönemin önemli eserleridir.⁴¹⁰

3.2.Adli Teşkilat:

Yusuf Hâs Hâcib 'in “mezalim vakti” şeklindeki kaydı Karahanlı hükümdarlarının şikâyetleri dinlemek için bizzat mezalime çıktıklarını açık bir şekilde göstermekte ise de bu işin ne zamanlar veya kaç günde bir yapıldığı hususunda herhangi bir fikir vermemektedir. Karahanlılar devrinde yetişen hukukçular İslam hukukunun kurucusu olma rolünü oynamıştır. Karahanlıların Müslüman olmaları ile kendi örf ve adetleri ile içtimai ve hukuki müesseselerinin bağlandığı dinin icaplarına uyum sağlamalarında sür'at ve mükemmellik İslam tarihi için çok önemlidir.⁴¹¹

Mâverdî'nin⁴¹² fevkalâde mahkemeler olarak vasıflandırdığı mezâlim mahkemelerinde hükümdarlar, yanlarında kadılar ve âlimler bulunduğu halde, isterlerse re'sen⁴¹³ mahkemeyi idare edebilecekleri gibi mahkemeyi idare ve hüküm verme yetkisini, mezâlim mahkemesi için tayin ettikleri kadıya da bırakabilirlerdi.

⁴¹⁰ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 93-94.

⁴¹¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s.198.

⁴¹² İmam Ebû'l Hasanel Mâverdî, *el- Ahkâmü's - Sultaniyye*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul 1976, s. 85 - 103.

⁴¹³ Medeni yargılama hukukunda dava malzemesinin taraflarca getirilmesi ilkesinin karşısında re'sen (kendiliğinden) araştırma ilkesi yer almaktadır. Bu ilkenin egemen olduğu uyumsuzluklarda; taraf, mahkemeden bir talepte bulunmaktadır. Tarafın bu talebine ilişkin olarak mahkemeden bir hüküm almak istemesi üzerine cereyan muhakemede, uyumsuzluğun konusu üzerinde tasarrufta bulunması kendi hâkimiyet alanından çıkmaktadır. Şöyle ki; bu talep ile birlikte, ihtilafın çözümlenmesine ilişkin dava malzemesinin toplanması konusunda davanın önünde görüldüğü mahkemenin hâkimi de re'sen harekete geçebilme yetkisine sahip bulunmaktadır: Seda Özmumcu, “Türk Hukusunda Yargıtay Kararları Işığında Re'sen Araştırma İlkesi”, *S.D.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi MİHBİR Özel Sayısı*, s. 146-147, Baki Kuru, *Hukuk Muhakemeleri Usulü*, Cilt. II, Demir Yayıncılık, İstanbul 2001, s.1923; Abdurrahim Karlı, *Medeni Muhakeme Hukuku*, Alternatif Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.237.

Buna uygun olarak da aynı şekilde veliahtlar ile tam yetkili emirlerin ve eyalet valilerinin de mezalim mahkemesi kurmak ve bunlara yetkili kadı tayin etmek haklarının varlığı da anlaşılıyor. Karahanlı hükümdarları da bizzat mezalime çıkarlar ve bu yolla adaletin yerine getirilmesine ve özellikle devlet memurlarının halka tahakküm etmelerine engel olurlardı. Bilhassa bu bakımdan biz, adâlet işlerine de merkez teşkilâtı ile birlikte yer vermeyi uygun bulduk. Bu konu ile ilgili olarak Batı Karahanlılarının meşhur hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim b. Nasr'ın, kadı Ebû Nasr Mansur b. Ahmed b. İsmail'i Semerkand ve havalisinin "Sahihil'l-mezalime tayin etmiştir. Yarkend ve havalisinin kadısı ve hâkimi" olarak söz edilmektedir. Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, gerek mezalim kadıları, gerekse umumî mahkeme kadıları belli bir şehir ve havalisinin davalarına bakmak üzere tayin ediliyorlardı. Bu itibarla kadılar, merkezlerin görevlisi oldukları gibi, taşra teşkilâtında da yer almaktadırlar.⁴¹⁴

Gazneli devletinde adalet örfi ve şeri olmak üzere iki temelden oluşmaktadır. Şeri kanunları kadılar⁴¹⁵ yürütür buna sultan dahi müdahale edemez. Her eyalet merkezinde kad-ı kutad⁴¹⁶ adını da bir baş kadı bulunmaktaydı. Eyaletin diğer şehirlerinde ise bu baş kadıların yardımcıları bulunmakta. Şeri mahkemelerin işleyiş şekli ve mahkeme heyetinin kimlerden oluştuğu ve kanun işlevi hakkında Beyhaki Tarihinde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Gaznelilerde adli sistemin bir diğer önemli unsuru ise örfi hukuktur. Müslüman devlerin ortak adli müesseselerinden olan mezalim meclislerinde yürütülmekteydi. Genel idarenin merkez ve taşra teşkilatlarında yer alıp hem siyasi, hukuki ve iktisadi alanlarda hem de idari ve adli yargı alanlarında devletin yüksek memurların katıldığı bir kurul halinde görev yapan bir devlet organıdır. Gazneli devletinde mezalim meclisleri sultan tarafından haftada iki kez tertip edilmekteydi. Sultan bulunduğu her mekânda mezalim meclislerini kurmuş, hiç kimsenin rütbesine ve makamına bakmadan adaletli bir muamele içinde bulunmuştur.⁴¹⁷

⁴¹⁴ Yusuf Ziya Kavakçı, *XI. ve XII. Asırlarda Kara Hanlılar Devrinde Mâvâra' al- Nahr İslâm Hukukçuları*, Sevinç Matbaa, Ankara 1976, s. 8-10, 109.

⁴¹⁵ Fahrettin Atar, "Kadı", *DİA*, Cilt: 24, s. 66-69, İlber Ortaylı, "Kadı", *DİA*, Cilt: 24, s. 69-73

⁴¹⁶ Şükrü Özen "Kad-ı Kudat" *DİA*, Cilt. 24, s. 77-82.

⁴¹⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan tarihi, İlk çağlardan Gurkanlı Devletinin kuruluşuna kadar (1526)*, Cilt. I, TTK, Ankara 1946, Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, M.Ü.

SONUÇ

Türklerin en eski zamanlardan beri sahip oldukları, hükümdarların idare yetki ve haklarının ilâhî menşeli olduğu, yani hâkimiyet haklarının tanrı tarafından verildiği şeklindeki geleneği özellikle Karahanlılar da bütün canlılığı ile korumuş ve devam ettirmişlerdir. Gazneliler de ise bu Türk geleneğini devam ettirmiş olmalarına rağmen İslamiyet’i benimsemiş olan Samani devletinin tesiri altında kalması sebebiyle İslam kültürünü daha yoğun yaşamışlardır. İslamiyet’i de Karahanlılar Gazneli devleti gibi Samanilerden öğrenmişlerdir ve İslamiyet’i ilk benimseyen Türk devleti Karahanlılar olmuştur. İslam kültürünü benimsemiş olmalarına rağmen her iki Türk devletini karşılaştırırken görüyoruz ki bir hükümdarda aranan özellikler “*Cesur ve Kahraman Olması, Akıllı ve Bilgili Olması, Doğruluk ve Fazilet Sahibi Olma (Erdemlik), Cömertlik, Yumuşak Huylu, Alçak Gönüllü, Dürüst ve İyi Tabiatlı Olmak Uyanık Olmalı İhmalkâr Olmamalı, Adil Olmak, İyi Kanunlar Koymak*” gibi eski Türk geleneklerine bağlılığı söz konusudur. Ayrıca Karahanlıların İslamiyet’i kabul etmeye başlamaları ile Türk devlet teşkilatının yapısında da bir takım yenilikler ve değişiklikler yapılmaya başlandı. İslam devletleri Abbasi liderlerinin ruhani hâkimiyetlerini kabul etseler de siyasi yapıyı etkilemelerine çok da izin vermemişlerdir. Yani hakiki ve fiili değil sadece sembolik bir özellik taşımaktadır. Eski Türk devlet geleneğindeki hâkimiyet alametleri, İslamiyet’i kabul etmeleriyle bu geleneğini İslamiyet ve kendi gelenekleri çerçevesinde harmanlayıp devam etmişlerdir. Karahanlı Devleti hükümdarlığı Bozkır ili meşrutiyet kurallarına dayanmaktadır. Yani bağımsızlığını “kut” ve “töre” geleneğine dayandırmaktadır. Gazneli devletinde ise hükümdarlık; Türk, İran ve de İslam devleti özelliğini taşıdığını görmekteyiz.

Saray ve İdari teşkilata baktığımız zaman eski Türk devletinin en önemlilerinden olan Göktürklerde hakanlar yazlık ve kışlık olarak iki saraya sahipti. Bu saray hakanın işlerini gören büyük çadır/otağları vardır. Abbasilerin Bizans ve

İlahiyatı Fak. Vakfı, İstanbul 2016, s. 179-180, Nuhoğlu, “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültürü”, s. 355-358.

Sasanilerden almış oldukları saray teşkilatını Orta Asya'daki Karahanlı ve Gazneli devletleri kendi kültürüne göre uyarlamışlardır. İdari teşkilat ise Karahanlıların eski Türk geleneklerini devam ettirdiğini Gaznelilerin ise ; Samani ve Abbasi geleneğinin bir devamı olması kaçınılmaz olmuştur.

Orduya baktığımızda ise Karahanlıların nerdeyse tamamı Türk etnik yapısına sahip iken, kökenleri köle olan Gazneliler, Türk, Arap, Kürt, Hind, Tacik, Deylem gibi ırklardan oluşan askerleri bu şekilde tedarik ederek çok uluslu bir ordudan oluşmaktaydı.

Karahanlı ve Gazneli dönemi Türklerin İslamiyet'i kabul etme başlamasıyla Türk tarihinde yeni bir dönemin başlamasında önemli role sahip olmuşlardır. Bu dönemin en belirgin özelliği ise Türklerin İslam medeniyetine katkı sağlamaya başlaması ve Türk-İslam kültür ve medeniyeti kabul ettirmenin yanında hâkimiyeti altındaki bölgelerde İslamiyet'in yayılması için camiler, medreseler, kervansaraylar ve hastaneler gibi önemli mimariler ortaya koymuşlar.

Son olarak Adalet teşkilatını incelediğimizde Karahanlı dönemi ile ilgili yeteri kadar veriye sahip değiliz. Fakat kendi kültürüne yakın olan İslam kültürünü de beraberinde yaşamış ve örfi hukukun yanında şer'i hukukunu da uygulamışlardır. Gazneli devleti ise aynı şekilde örfi hukukun yanında şer'i hukukunu uygulamış ve İslam kültürüne büyük katkılar sağlamışlardır.

Karahanlı ve Gazneli devletlerini karşılaştırmasını yaparken her iki devletin Türk olmasına rağmen Türk kültürünü devam ettiren devlet özellikle Karahanlılar olmuştur. Bunun birçok sebebi vardır. Gerek kendinden önce gelen Uygurların bir devamı niteliğinde olması gerekse de etnik yapısının Türk olması bu sonucu beraberinde getirmiştir. Gazneli devletinde bu söz konusu değildir. Çünkü Samanilerde köle olan Gazneliler, devletlerini farklı etnik yapılar üzerinde kurmuşlardır.

BİBLOGRAFYA

- AÇIK, Tuncay, “Kutadgu Bilig’de Devlet Yönetimi”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt 6 , Sayı 1 , Oca 2016 , Sayfalar 419 – 438.
- AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef/Ahmet R. Annaberdiyev, Ötükent Neşriyat, İstanbul 2006.
- AKÇAY, Filiz, “Ebu Said Abdulhay Dahhak B. Mahmud Gerdizi’nin Zeynül Ahbar Adlı Eserinin Tahiriler, Saffariler, Samaniler ve Gazneliler ile ilgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2015, s.122-123.
- AKSARAYI, Kerimüddin Mahmud-i, *Müsameretü’l Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Atabey”, *DİA*, Cilt. 4, s. 38-40.
- ALTIN—AYDOĞDU, Kader ,Nazan, “Karahanlı ve Gazneli Döneminde Horasan’ın Siyasi ve Dini Yapısı” II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu, 18-20 Mayıs 2017 Alanya, s. 1-9.
- ALTINDAL, Meral, *Osmanlıda Kadın*, Altın Kitaplar Yayınevi, İnsan ve Toplum Dizisi, İstanbul, 1994.
- ARAT, R. Rahmeti, “Kutatgu Bilig”, *DİA*, Cilt. 6, s. 1038,1047.
- ARSAL, Sadri Maksudi , *Türk Tarihi ve Hukuk*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- ARSLAN, Mahmut, “Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu-Bilig” *Istanbul Journal of Sociological Studies* Cilt.10 , Sayı. 20 , Oca 1984.
- ATAK, Seyit Ahmet, “Manas Destanında Ahlak Anlayışı”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 1999, s. 30-40.
- ATAR, Fahrettin Atar , “Kadı”, *DİA*, Cilt: 24, s. 66-69.
- AYDINLI, Osman, “Semerkant”, *DİA*, Cilt. 36, s. 481-484.
- AYDINLI, Osman, *Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011.
- AYDINLI, Osman, “Özkent Şehri, Türklerin İslamlaşması ve İlam Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesinde Rolü”, *İSTEM* , Sayı. 25- 2015. s. 125 – 149.
- AYKAÇ, Mehmet, *Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, TTK, Ankara 1997.

- BALKAN, Kemal, “Eski Önsya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik”, *Erdem Dergisi* Cilt 10 , Sayı 16 , Oca 1990.
- BALTA, Tahsin Bekir, “Türkiye'de Hukuk Devleti Anlayışı” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* Cilt. 15 , Sayı. 3 , Ocak 1960.
- BARTOLD, V. V. *Moğul İstilasına Kadar Türkistan*,(haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990.
- BARTOLD, V.V, “Mansur b. Nuh” *MİA*. Cilt.7, s.305.
- BARTOLD, V.V, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çevr. M. Fuat Köprülü, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- BARTOLD, V.V, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çevr. K. Yaşar Kopruman ve A. İsmail Aka, Ankara 1975.
- BASRİ, Hasan, “Türklerde “Kut” Kavramı ve Osmanlıların Kutsiyet Elde Etme Çabaları”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, Sayı: 7 Eylül – 2005, s.1-3.
- BATUTA, İbn, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, çevr. M. Çevik, Üçdal Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul 1993.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan tarihi, İlk çağlardan Gurkanlı Devletinin kuruluşuna kadar (1526)* , Cilt.I, TTK, Ankara 1946.
- BEYHAKİ, Abu'l-Fazl, *The History of Beyhaqi (The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030-1041)*, translated by Clifford Edmund Bosworth, revised by Mohsen Ashtiany, Ilex Foundation, Boston and Cambridge 2011,
- BİBİ, İbn, *el-Evâmiru'l Alâ'iyye fi'l Umûri'l-Alâ'iyye*, (Selçuknâme), çevr. M. Öztürk, Ankara 2014.
- BİÇER, Bekir, *Türklerin İslâmlaşma Süreci*, Ankara 2007.
- BOSWORTH, C. E. “Özkend”, *EI²(İng)*, VIII, s. 236.
- BOSWORTH, C. E. “The Ghaznavids Their Empire In Afghanistan And Eastern Iran 994:1040” *Lecturer in Arabic, University of St Andrews, Edinburgh at the University Press*,
- BOSWORTH, C. E. “The Titulature of the Early Ghaznavids” *Oriens XV* (1962), s.215.
- BOSWORTH, C. E. Ghaznevid Military Organisation, *Der Islam, Volume 36, Issue 1-2*,
- BOSWORTH,C. E. “İlek- Khans or Karakhands” *İA*, Cilt. 4, s. 1113,1117.
- BOZKURT, Nebi, “Lakap” *DİA*, ,Cilt. 27, s. 66.
- BOZKURT, Nebi, “Nedim”, *DİA*, Cilt. 32, s. 509.

- BOZKURT, Nebi, “Yüzük”, *DİA*, Cilt. 44, s. 56.
- BURSLAN, Kıvameddin, *Irak ve Horosan Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara 2016.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı*, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi, I-II*, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1974,
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çevr. Yıldız Moran, İstanbul 1994.
- CAN, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı H. I-III / M. VII-IX. Yüzyıl*, Türkiye Diyanet Vakfı, 1. Baskı, Ankara 1995.
- CANATAR, Mehmet “Kethüda”, *DİA*, Cilt. 25, s. 332-333,
- CENGİZHAN, Abdülaziz, *Türkistan Kalbi Asya*, Türkistan 1945.
- CEVZİ, Abdurrahman İbnü'l, *El Muntazam Fi Tarihi'l Ümem'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014.
- CÖHCE, Salim, “Gaznelilerin Hindistan Hakimiyeti”, *Türkler*, Cilt. 4, s. 522-525.
- ÇETİN, Osman, “Horosan” *DİA*, Cilt. 18, s. 234-241,
- ÇORUHLU, Yaşar, “Semerkant”, *DİA*, Cilt. 36, s. 484-486.
- DAMES, M. Longwarth, “Gazneliler” *İA*, Cilt. 4, s. 741-748.
- DAMES, M. Longworth, “Gazneliler”, *DİA*, İstanbul 1993, Cilt. 4, s. 742-748.
- DAVLETON, Timur B. “Eski Türklerde Toplumsal Siyaset Anlayışı” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, s.89-98.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Orta-Asya Türk İmparatorluğu*, İmge Kitapevi, Ankara 2005.
- DONUK, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari- Askeri Unvan ve Terimler*, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları*, İstanbul 1988.
- DONUK, Abdülkadir, *Türk Hükümdarı*, Türk Dünyası I Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990.
- DURMUŞ, İlhami, “Eski Türk Devletlerinin Oluşumunun Temel Unsurları”, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Ocak 2008, s. 25 – 45.
- EMET, Erkin, “Karahanlılar ve Uygurlar”, *Türkler*, Cilt. 4, Ankara 2002, s. 469-476,
- ERARSLAN, Kemal, “Ahmed Yesevi”, *DİA*, Cilt. 2, s. 159-161.

- ERGENÇ, Özer, “1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya şehirlerinin Mukayesi İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Konumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1973, s. 97-98.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999.
- ERTUĞ, Zeynep Tarım, “Saray”, *DİA*, Cilt. 36, s. 118-119.
- ESİR, İbnü'l, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, (çevr. Abdulkerim Özaydın), Cilt. I-X, Ocak Yayınevi, İstanbul 2016.
- FADLAN, İbn, “İbn Fadlan Seyahatnamesi”, (çevr. Lütfi Doğan), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt. I, Ankara 1954.
- FAZULLAH, Reşidü'd-din , *Camilü't Tevarih*, (çevr; Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat , İstanbul 2014.
- Firdevsî, *Şehnâme I*, çevr. Necati Lugal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009.
- GENÇ, Reşat, “Divan-ı Lügat-ı Türk Müellifi Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. yüzyılda Türk İllerinin Siyasi, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu”, (Basılmamış Doktora tezi), Ankara 1974, s. 22-23.
- GENÇ, Reşat, “Karahanlılar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt .6, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1881.
- GÖDE, Kemal, “Türklerde Devlet Anlayışı” *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt 3 , Sayı. 2 , Ocak 1985 , s. 155 – 178.
- GÖKALP, Ziya, *Türk Töresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s.16.
- GÖKBİLİM, M. Tayyib, “Saray”, *DİA*, Cilt: 10, s.205.
- GÖMEÇ, Sadettin, ”Terken ünvanı Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, Sayı. 17, 2 (2010), s.109.
- Grohmann, “Tiraz”, *DİA*, Cilt. 12, s. 325.
- GÜL, Muammer, “İslam Şehrinin Doğuşu”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 6, Aralık 2001. s.79.
- GÜLER, Ali, *Türk Yönetim Anlayışının Kaynakları*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 8-9.
- GÜRBÜZ, Meryem, ” Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı Ekonomik ve Kültürel Hayat” (Yayınlanmamış doktora tezi, 2005), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 105-106.
- HACİB, Yusuf Has, *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması*, Haz. Fikri Silahtaroglu, I. baskı, İstanbul 1992. s.166-173, 438, 474, 475.

- HACİB, Yusuf Has, *Kutadgu Bilig*, (çeviren ; Ayşagül Çakan) Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.
- HAİĞ, W. T. , “Multan” *DİA*, Cilt.8, s. 578.
- HARTMAN, R. “Belh” *İA*. Cilt. 2, s. 485-486.
- İNALCIK, Halil, *Has Bağçede Ayy-u Tarab*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.
- İNAN, Abdulkadir, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt. I, 1931.
- İNAN, Abdülkadir ,“Orun ve Ülüş Meselesi”, *THİTMİ (1931)*, Sayı. I, s. 121.
- İNDİRKAŞ, Zühre, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türklerde Taç Geleneği”, *Türkler*, Cilt. 4, s.151-156.
- İŞÇİ, Metin, “Eski Türklerde Devlet Ve Demokrasi Anlayışı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt. 1, Sayı 1, Ocak 1996,
- KAÇALIN, Mustafa S, “Divan-ı Lügatı Türk”, *DİA*, Cilt. 9, s. 446-449,
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ötüken Neşriyat, Ankara 1956.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Berid”, *DİA*, Cilt. 5, s. 499.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı. I, İstanbul 1970, s. 26.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Dünyası El Kitabı I,Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara 1992.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.
- KAFESOĞLU, İbrahim. "Selçuklular", *DİA*, Cilt. 10, s. 362.
- KAFESOĞLU,İbrahim, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.
- KANDIR, Mehmet, “Kutadgu Bilig’e Göre Devlet İdaresi” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sivas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1990.
- KAPLAN, Abdurrahman, “Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig’in Yeni Bir Gözle Tahlili” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996.
- KARAKAŞ, Selim, “Erken Dönem Türk Yönetim Tarihinde Cumhuriyet Düşüncesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* Cilt: 7 Sayı: 33, s. 341-344.

- KARAKAŞ, Selim, “Orhun Abidelerinde Teokrazi Problemi ve Yabancı Dinlerin Türk Bozkır İdari Anlayışına Etkileri”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* Cilt 1 , Sayı 1 , Oca 2016, s. 158 – 199.
- KARSLI, Abdurrahim, *Medeni Muhakeme Hukuku*, Alternatif Yayıncılık, İstanbul 2014.
- KÂŞKARLI, Mahmûd, *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi* çevr; Besim Atalay, Cilt.1-3, TTK, Ankara 2006.
- KAVAKÇI, Yusuf Ziya, *XI. ve XII. Asırlarda Kara Hanlılar Devrinde Mâvâra' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Sevinç Matbaa, Ankara 1976.
- KAZICI, Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, M.Ü. İlahiyatı Fak. Vakfı, İstanbul 2016.
- KAZVİNİ, Hamdullah Müstevfi-yi, *Tarih-i Güzide*, çevr. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.
- KOÇAK, Kürşat, “ İslamiyetten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, Cilt. 2, Sayı 4, Ocak 2011, s. 107-108.
- KONUĞU, Enver ,“Gazne” *DİA*, Cilt. 13, s. 479-48.
- KORTEK, S. Haluk, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilât (1206-1414)*, Ankara 2006.
- KORTEK, S. Haluk, “Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat”, *Türkler*, Cilt. 8, s. 731-734.
- KÖPRÜLÜ ,M. Fuat , “Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar”, *THİTMİ (1939)*, s. 26.
- KÖPRÜLÜ ,M. Fuat, “Ata”, *DİA*, Cilt. 1, s. 712-713.
- KÖPRÜLÜ M. Fuat, “Bayrak”, *DİA*, Cilt. 2, s. 401-402.
- KÖPRÜLÜ M. Fuat, “Hacib”, *DİA*, Cilt. 5, s. 30-32.
- KÖPRÜLÜ M. Fuat, “Hadım”, *DİA*, Cilt. 5, s. 45-46.
- KÖPRÜLÜ M. Fuat, “Hil'at” *DİA*, Cilt.6, s. 483-484.
- KÖPRÜLÜ M. Fuat, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.
- KÖPRÜLÜ, Fuat Köprülü, “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar”, *THİTM*, Cilt. 1 s. 242.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Yay. Orhan Köprülü ve Nermin Pekin, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat, “ Kay Kabileleri Hakkında Yeni Notlar”, *Belleten* Cilt. 8, Sayı. 31 Temmuz 1944, TTK, Ankara 1944, s. 424-425, 431, 433.

- KÖPRÜLÜ, M. Fuat, “Anadolu Selçuklular Tarihinin Yerli Kaynakları” *Bellekten*, Cilt 7, Sayı 27, 1943, s. 375-523.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat, “Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azâsımn İdamında Kan Dökme Mem- nuiyeti,” *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, Ankara 1944, Cilt. I, s. 1-9.
- KÖPRÜLÜ, O. Fuat, “Bayrak”, *DİA*, Cilt. 5, s. 247.
- KÖPRÜLÜ, O. Fuat Köprülü, “Çavuş”, *DİA*, Cilt. 8, s. 237.
- KÖPRÜLÜ, O. Fuat Köprülü, “Çavuş”, *İA*, Cilt. 3, s. 364-365.
- KÖYMEN, Mehmet Altay Köymen , “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt. 4 , Sayı.6-7, s. 36-37.
- KÖYMEN, Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatoru I, II, III*, TTK, Ankara 2015.
- KÖYMEN, Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.
- KURT, Hasan, “Tahiriler”, *DİA*, Cilt. 39, s. 403-404.
- KURU, Baki, *Hukuk Muhakemeleri Usulü*, Cilt. II, Demir Yayıncılık, İstanbul 2001.
- KUŞÇU, Ayşe D, “Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 639-640.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri , “Yüzük”, *DİA*, Cilt. 44, s. 55.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, “Müşrif”, *DİA*, Cilt. 32, s. 168.
- KÜTÜK, Ahmet, “İslam Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Yüzük ve Hukuki Mahiyetler”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt. 27/2 2017, s. 199.
- LEVİS, Bernad, “İslam Devlet Müessesesi ve Telakkileri Üzerinde Boskır Ahalisinin Tesiri”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt. .II, Güz,2-4, İstanbul 1958.
- LEVY, R, “Muhtesib” *İA*, Cilt. 8, s. 532-533.
- MAVERDÎ, İmam Ebû'l Hasanel , el- *Ahkâmü's - Sultaniyye*, çevr. Ali Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul 1976.
- MERÇİL ,Erdoğan , “Hazinadar”, *DİA*, Cilt. 17, s. 141-143.
- MERÇİL ,Erdoğan , “Resuldar”, *DİA*, Cilt. 34, s. 588.
- MERÇİL ,Erdoğan , “Gaznelilerde Bir Saray Memuriyeti Resuldarlık”, TTK Bildiriler VIII, (1981) II, s. 703-709.
- MERÇİL ,Erdoğan , “Gazneliler”, *DİA*, Cilt. 13, s. 482-483.
- MERÇİL ,Erdoğan , “Selçuklular'da Taştârlik Müessesesi”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 55-59;

- MERÇİL ,Erdoğan, “Selçuklular”, *DİA*, Cilt. 36, s. 390.
- MERÇİL ,Erdoğan, “Taştadar”, *DİA*, Cilt. 40, s. 162.
- MERÇİL, Erdoğan , “Gaznelilerin Kirman Hâkimiyeti (1031-1034)” *Tarih Dergisi*, Sayı. 24, İstanbul 1970, s. 35.
- MERÇİL, Erdoğan, “Gazneliler” *Büyük İslam Tarihi*, Cilt. 6, İstanbul 1987, s. 225.
- MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989.
- MERÇİL, Erdoğan, “Gazneliler”, *DİA*, Cilt.13, s. 480-484.
- MERÇİL, Erdoğan, “Saffariler”, *DİA*, Cilt. 35, s. 464-465.
- MERÇİL, Erdoğan, “Sebüktegin'in Pendnamesi” *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt. VI, İstanbul 1975, s. 227-229-230.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.
- MERÇİL,Erdoğan , “Gulam” *DİA*, Cilt. 14, s. 180-184.
- MUHEYMİD, Ali b. Salih el-, “Karahanlılar Devletinin Gazneli Devletlerle Siyasi İlişkileri, (389–536/999 1141)” çev. Ali Aksu, İstem, Sayı:15- 2010, s.295-298.
- MUHEYMİD, Ali b. Salih el-, “Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları” (el-Karahâniyyûn ve Cühûdühüm fî Neşri'l-İslâmi) çevr. Ali Aksu, Mecelletü *Câmiati'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyyi dergisinin Riyad Safer 1417*, Sayı: 16, 273-31.
- Nizâmülmülk, *Siyasetname*, Hazır; Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara 2016
- NUHOĞLU, Güler, “Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür”,(Basılmamış Doktora tezi), *İstanbul Üninersitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 1995, s. 3.
- ONAT, A, “V. yüzyılda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti” (basılmamış doçentlik tezi), Ankara, 1977, s.91, 94.
- ORKUN, Hüseyin Namık, “Eski Türklerde Para”, *Türk Hukuku Tarihi, Araştırmalar ve Düşünceler, Belgeler*, Ankara 1935.
- ORTAYLI, İlber , “Kadı”, *DİA*, Cilt: 24, s. 69-73.
- ÖĞEL, Bahaddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- ÖĞEL, Bahaeddin, “Uygurlar'ın Menşe Efsanesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt. 6, Sayı: 1-2, s.22.
- ÖĞEL, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırması Vakfı*, İstanbul 2001.
- ÖĞEL, Bahettin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I-III*, İstanbul 1993.

- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Harezmi”, *DİA*, Cilt. 16, s. 217.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Karahanlılar”, *DİA*, Cilt. 24, s. 406.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Vezirlik”, *DİA*, Cilt. 43, s. 82-87.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Gulam”, *DİA*, Cilt. 14, s. 184,
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Alemdar” *DİA*, Cilt. 2, s. 363-364.
- ÖZCAN, Azmi, “Multan” *DİA*, Cilt. 31, s. 548-549.
- ÖZEN, Şükrü, “Kad-ı Kudat” *DİA*, Cilt: 24, s. 77-82.
- ÖZERVARLI, M. Sait, “Mülk”, *DİA*, Cilt. 31, s. 540.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Mâverâünnehir” *DİA*, Cilt. 28, s. 177-180
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Nişabur”, *DİA*, Cilt. 33, İstanbul 2007, s. 149,
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Selçuklular*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013.
- ÖZMUMCU, Seda, “Türk Hukukunda Yargıtay Kararları Işığında Re’sen Araştırma İlkesi”, *S.D.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi MİHBİR*, Özel Sayısı, s. 146-147.
- PAKALIN, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri I*, Milli Eğitim Yayınları, Ankara 2004.
- PALABIYIK, M. Hanefi, “Gazneli Devleti Saray Teşkilatı”, Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 91.
- PALABIYIK, M. Hanifi, “Yeni Bir İslam Modeli Olarak Gazneliler” *Türkler*, Cilt. 4, s. 509-521.
- PALABIYIK, M. Hanifi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, ”Otağ”, *Türkler*, Cilt. 26, s.162.
- PAUL, Jülgen, “Karahanlılar”, *Türkler*, Cilt. 4, s. 460-468.
- PEKOLCAY, Necla, *İslami Türk Edebiyatı*, Cilt. I, Dergah Yayınları, İstanbul 1981.
- PİYADEOĞLU, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.
- POLO, Marco, *Marco Polon’un Geziler Kitabı*, çevr. Ömer Güngören, Yol Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1985.
- PRITSAK, Omelyan “Karahanlılar” *İA*, Cilt. 6, s. 251.
- RAVENDİ, Rahatus’ *Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, (*Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti*), çevr. A. Ateş, Cilt. I, Ankara, 1999.
- SABBAĞ, Abbas, “Mirahur”, *DİA*, Cilt. 30, s. 141.
- SALMAN, Hüseyin, “Tohiristan”, *DİA*, Cilt. 41, s. 214-215.

- SAMİ, Şemseddin, *Kamus-ı Türki*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- SAYAN, Yüksel, “Serahs”, *DİA*, Cilt.36, s. 539- 540.
- SEMERKANDİ, en-Nizâmî el-Arûzî es, *Cehâr Makale*, çevr. Esin Eren Soysal, Demavend Yayınevi, İstanbul 2016.
- SEMERKANDİ, Nizami Arûzî, *Çehar Makale*, çev. Esin Esen Soysal, Demaved Yayınevi, İstanbul 2016, s. 73-75.
- SERTKAYA Osman Fikri -Sertkaya-Rysbek Alimov, *Eski Türklerde Para*, Ötü Kent Neşriyat, İstanbul 2006.
- SERTKAYA, Osman Fikri, “Göktürklerin runik harfli sikkeleri” *Türkçü Dergisi*, Sayı. 87, Mayıs 2005.
- SEVİM – MERÇİL, Ali – Erdoğan , *Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1995.
- SEVİM, Ali, “Dandanakan Savaşı”, *DİA*, Cilt. 8, s. 456-457.
- SEVİM- MERÇİL, Ali ve Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültürü*, TTK, Ankara 1995.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.
- ŞAHİ-ARİFOĞLU, Haşim - Yunus, “Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler”, *Akademik İncelemeler Dergisi* Cilt. 8, Sayı/ 3, Yıl/ 2013 s. 376-383.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Buhara”, *DİA*, Cilt. 6, s. 363-367.
- TANER, Aydın , “Camedar” *DİA*, Cilt. 8, s. 45.
- TANER, Aydın , “Çetr” *DİA*,. Cilt.8, s. 293.
- TANER, Aydın, “Candar” *DİA*, Cilt. VII ,s. 145-146.
- TANER, Aydın, “Hansalar”, *DİA*, Cilt. 16, s. 47-48.
- TANER, Aydın, “Hares”, *DİA*, Cilt. 11, s. 134-135.
- TANER, Aydın, *Harzemşahlar* , Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- TANER, Aydın, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayat-ı Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1978.
- TANER, Aydın, *Türk Devlet Geleneği Dün Bugün*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- TANER, Aydın, *Türk Devlet Geleneği Dün Bugün* ,İstanbul 1993.
- TANERİ, Aydın , “Hadım”, *DİA*, Cilt. 15; s. 2
- TANERİ, Aydın , “Çetr” , *DİA*, Cilt. 8, s. 293-294.
- TANERİ, Aydın “Divan” *DİA*, Cilt. 9, s. 384.

- TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği, Töre Yayınları, Ankara 1981.*
- TANYU, Hikmet, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980.*
- TAŞ, Kenan Ziya, “Osmanlılarda Lalalık Kurumu”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt. 1/Sayı:4/Aralık/2014.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Özkent”, *DİA*, Cilt. 34, s. 129-131,
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Kök Tengri’ni Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.
- TEKİN, Şinasi, “Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler; Uygur Harfleriyle Yazı Senedleri”, *Selçuklu Araştırma Dergisi*, Sayı. 4, s. 162.
- TERZİ, Mustafa Zeki, “Gulam”, *DİA*, Cilt. 14, s. 180,184,
- TEZCAN, Mehmet, “Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti” *Tarih İncelemeleri Dergisi* Cilt 22, Sayı 2 , Ocak 2007 , s. 167 – 193,
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.
- TURAN Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1965.
- TURAN, Osman, “İliğ Unvanı Hakkında”, *Türkiyat Dergisi*, Cilt.7, s197.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-islam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat İstanbul 2017.
- TURAN, Şerafettin, “Silahtar”, *DİA*, Cilt. 37, s. 191-193.
- UÇMAN, Abdullah, “Dergah”, *DİA*, Cilt. 9, s. 172-174.
- USLU, Recep, “Herat”, *DİA* Cilt. 33, s. 149.
- UTBİ, Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcebbâr, (öl. 427/1036), *Târihu Yemîni*, Lahor 1300/1882.
- UZUNÇARŞI, İsmail Hakkı, “Mirahur” *İA*. Cilt. 7, s. 347.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988.
- ÜNAL, Oğuz, *Horosan’dan Anadolu’ya Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014,
- VASARIY, Istvan, *Eski İç Asya’nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
- YAHYA, Fatih, “Vezir”, *DİA*, Cilt. 43, s. 79-82.

- YAZICI- İŞPİRLİ, Tahsin - Mehmet, “Ferraş”, *DİA*, Cilt. 12, s. 408-409.
- YAZICI, Nesimi, *İlk Türk İslam Devletlerim*, Ankara 1992.
- YAZICI, Tahsin, “Belh”, *DİA*, Cilt. 5, s. 410-11.
- YAZICI, Tahsin, “Fergana”, *DİA*, Cilt. 13, s. 375-377.
- YILDIRIM, Kürşat, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötüken Yay., İstanbul, 2013,
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara 1988, s.265.
- ZAHODER, B, “Dendanekan” *Bulleten* No: 72, Çev. İsmail Kaynak, Ankara 1954, XIII, s. 582-584.
- ZERDAN, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Çev. N. Gök, Cilt. I, İstanbul 2012.